

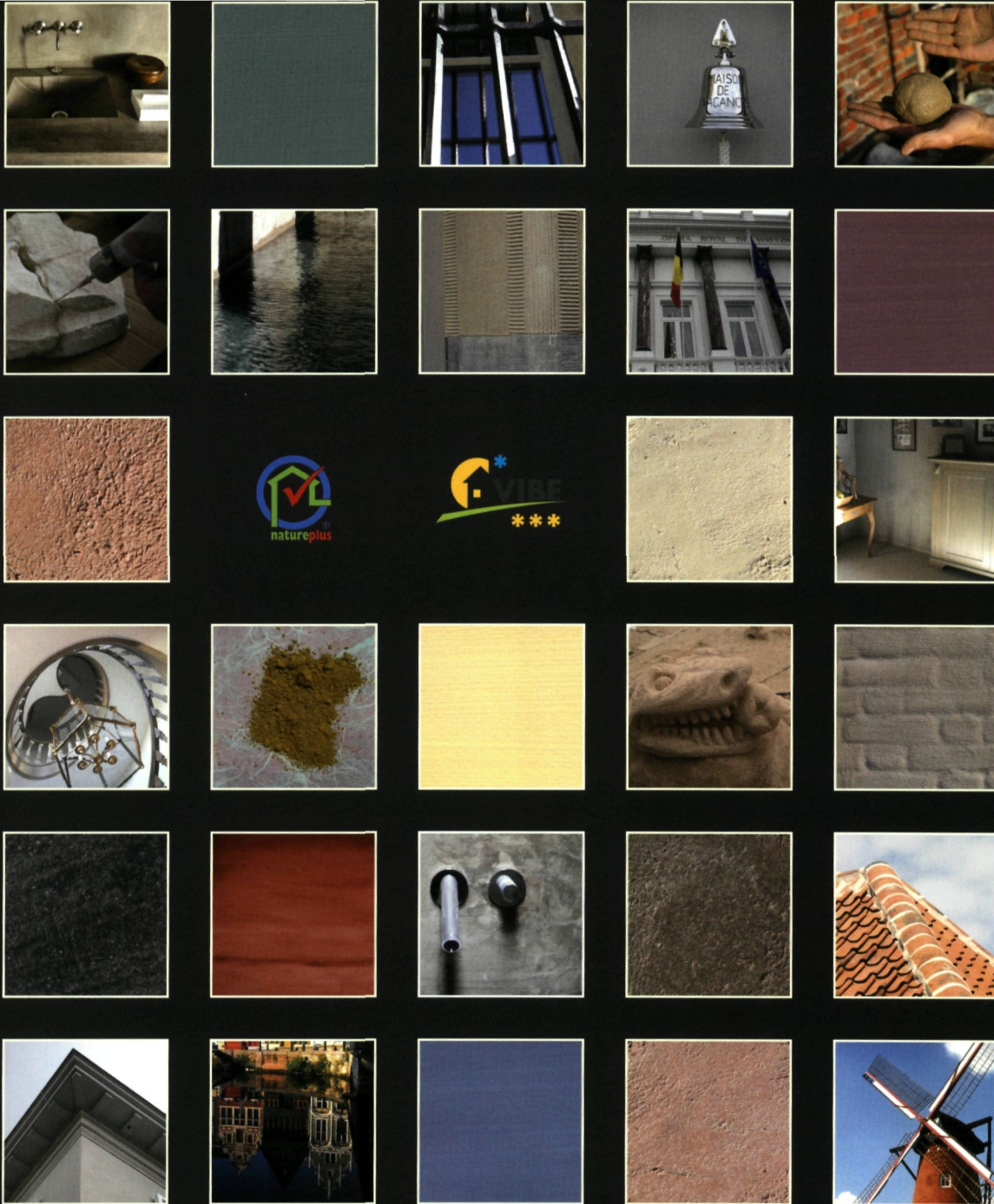
M&L

SEPT.-OKT. 2014

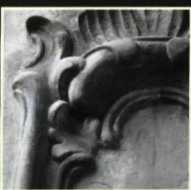
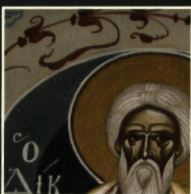
TWEEMAANDELIJKS – JAARGANG 33 nr. 5

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

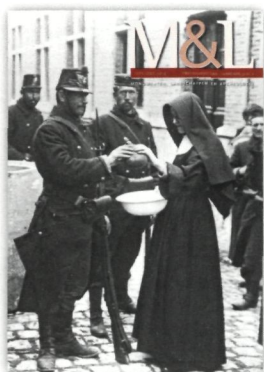
Natuurlijke hydraulische kalk - restauratie
 isolerend - dampopen - duurzaam - kalleien
 Passief Huis - UNILIT - CORICAL - innovatie
 sanerend - injecties moulures - voegen - pleister
 metselen - tadelakt - natuurlijke bindmiddelen
 esthetiek - vette kalk ...

Arte
 Constructo

Arte Constructo bvba
 Molenberglei 18 - 2627 Schelle - Belgium

Tel. +32 (0)3 880 73 73 - Fax +32 (0)3 880 73 70
www.artestructo.be - info@artestructo.be

Een zuster deelt drinkwater uit aan Belgische soldaten van de 4de Gemengde Brigade, na de strijd in Halen
(© Bibliothèque nationale de France)

Voorzitter

Kristien Verbaeken

Eindredactie

Marjan Buyle en
Peter Van den Hove

Kernredactie

Marjan Buyle
Rudy De Graef
Herman Van den Bossche
Peter Van den Hove

Redactie

Anna Bergmans
Jo Braeken
Marc De Borgher
Anton Erynck
Jos Gyselinck
Catheline Metdepenninghen
Dieter Nuytten
Paul Van den Bremt
Maarten Van Dijck
Thomas Van Driessche
Inge Verdurmen
Tom Verhofstadt
Linda Wylleman

Ereleden

Edgard Goedleven
Marcel M. Celis
Jo De Schepper
Suzanne Van Aerschot
Hedwig Van den Bossche
Christine Vanthillo

Het tijdschrift M&L is opgenomen in het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen en gevalideerd als tijdschrift met *peer review*.

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Redactiesecretariaat

Nancy Van den Bossche
nancy.vandenbossche@
rwo.vlaanderen.be
Tel. 02 553 16 13

Abonnementen*

België: 40 €
(losse nummers: 7 €)
Buitenland: 65 €
CJP- of studentenkaart: 28 €
Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. IBAN BE 48 3751 1109 8627 BIC-code BBRUBEBB van Monumenten & Landschappen Koning Albert II-laan 19 bus 5 1210 Brussel

* Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Website

www.menl.be

Advertentiewerving

info@onroenderfgoed.be

Vormgeving

Bart Delva

Druk

die Keure - Brugge

Fotografie

Oswald Pauwels

Verantwoordelijk uitgever

Sonja Vanblaere
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

Inhoud

6

**Halen, 12 augustus 1914.
Een vergeten strijd in
een vergeten landschap?**

Peter Van den Hove

28

**Een veldhospitaalbarak
uit de Eerste Wereldoorlog
op het domein De Lovie
in Poperinge**

Dries Vanhove

46

**Omgaan met een
modernistisch gebouw:
de provinciale tuinbouw-
school in Mechelen**

Rudy De Graef

62

Summary

A. M. CONSULT bvba

AM Consult bvba
 Anthonis de Jonghestraat 6A
 B-9100 SINT-NIKLAAS
 t: 03 780 61 53
 f: 03 766 18 52
 a.m.consult@skynet.be
 www.amconsult.be

Uw partner voor het opsporen van de oorzaken van:

Vochtplekken	Schade aan pleisterwerk
Waterinfiltraties	Betonrot
Schimmels	Houtaantasting door zwam
Condensvorming	Houtaantasting door insecten
Opstijgend vocht	Regendoorslag

Door:

- Gravimetrische vochtanalyse
- Kwantitatieve zoutanalyse
- RH en T datalogging
- Endoscopie
- Microscopisch onderzoek

in situ en/of in het labo ifv de onderzoeksmethoden

Wij leveren:

gefundeerd en praktisch behandelingsadvies voor een efficiënte aanpak van het probleem

PROFIEL cvba

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom) • Muurschilderingen en stuc • Papier • Meubilair (wel en niet polychroom) • Leder • Begassing • Carton-pierre • Keramiek • Proefrestauraties • Artisanale kalkverf • Rotsbepleistering • Vooronderzoek bestekken • Meetstaten en ramingen

TEL.: 056 32 38 12
 FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
 8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
 GSM: 0475 82 56 26

Bouwonderning STEENEN HUIS

Restoratie & Renovatie
Sonck Frédéric

- Siermetselwerk
- Ruwbouw
- Gewelfbouw
- Bekisten en storten van betonnen trappen in bestaande gebouwen
- Gevelreiniging
- Steenkapperij: monelen, maaswerk, hogels, pinakel, kapitelen

- Natuursteenherstelling met minerale mortel
- Gips-, kalk-, leem- en cementpleisterwerk: 1 of 2 lagensysteem
- Lijsten - Stuc - Fixeren van verpoederd pleisterwerk
- Eigen productie van gebluste kalkdeeg
- Vloer- en wandbetegeling
- Schilderwerken met silicaatverf (KEIM)

Tel.: 0472/77.65.04 – Fax: 09/282.93.26

DAVID & GOLIATH

Fabrikant van artisanale tegels

CEMENTTEGELS
 GEGLAZUURDE TEGELS
 BOOMSE TEGELS
 KERAMISCHE PATROONTEGELS

Ruime basiscollectie op stock maar ook reproductie van historische modellen

Boetiek:

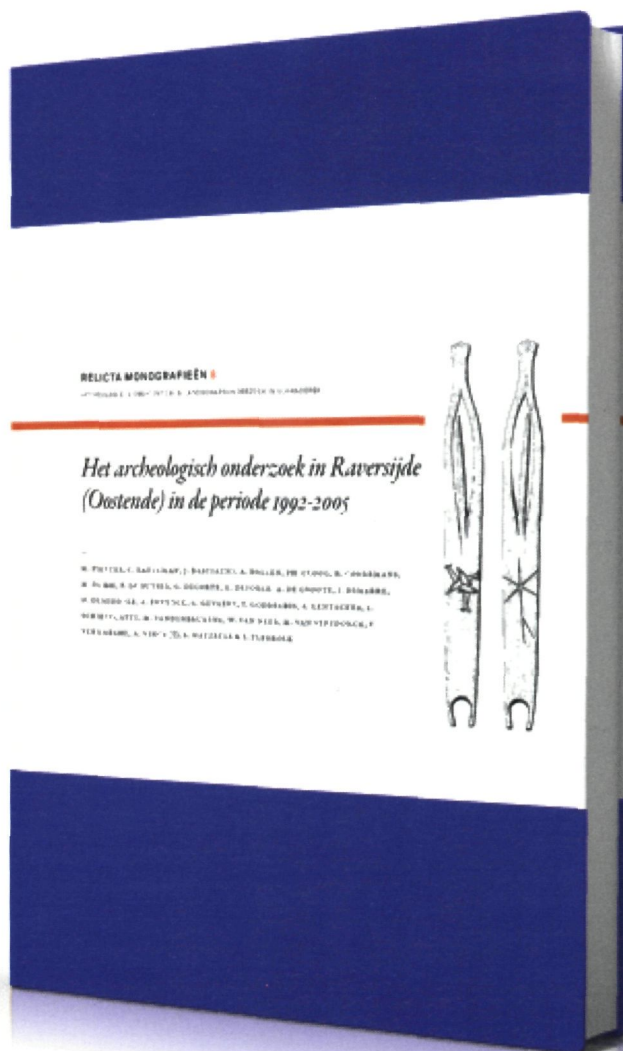
Gasthuisstraat 3 1000 Brussel
 zaakvoerder Pieter Ballegeer 0475/874864
 www.davidgoliath.be

RELICTA MONOGRAFIEËN 8

Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen

Het archeologisch onderzoek in Raversijde (Oostende) in de periode 1992-2005

Raversijde gaat terug tot een laatmiddeleeuwse vissersnederzetting met de naam 'Walraversijde'. Dit 8ste deel van de Relicta Monografieën behandelt chronologisch de resten en sporen uit de prehistorie, de Romeinse periode, de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijden. Deze publicatie is in de eerste plaats een opgravingsverslag: ze beschrijft, analyseert en interpreteert de belangrijkste sporen samen met een selectie van de aangetroffen mobiele resten en de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek.

TECHNISCHE GEGEVENS

AUTEURS

MARNIX PIETERS,
CECILE BAETEMAN,
JAN BASTIAENS,
JAN BOLLEN,
PHILIP CLOGG,
BRIGITTE COOREMANS,
MARC DE BIE,
FRANS DE BUYSER,
GUIDO DECORTE,
KOEN DEFORCE,
ANNELIES DE GROOTE,
INE DEMERRE,
HENDRIK DEMIDDELE,
ANTON ERVYNCK,
GLENN GEVAERT,
TITO GODDEERIS,
AN LENTACKER,
LIESBET SCHIETECATTE,
MARIT VANDENBRUAENE,
WIM VAN NEER,
MARC VAN STRYDONCK,
FRANS VERHAEGHE,
ALAN VINCE (†),
SARA WATZEELS &
INGE ZEEBROEK

FORMAAT

A4

PAGINA'S

637

ILLUSTRATIES

485

AFWERKING

VIKKLEURENDRIJK,
HARDE KAF

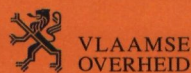
PUBLICATIEJAAR

2014

BESTELADRES

Vlaamse overheid – agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan bus 5
1210 Brussel
Tel. 02 553 16 13 – Fax 02 553 16 55
E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Prijs: 50 euro + verzendingskosten

Als oorlog erfgoed wordt

Ernest Salu, grafmonument
voor soldaat Max Pelgrims uit Aarschot,
kerkhof van Laken
(foto E. Jacobs)

33ste jaargang van M&L in het teken van erfgoed uit WO I

Op 4 augustus van dit jaar was het 100 jaar geleden dat het Duitse leger België binnen viel. Wat in het oosten van ons land begon als een bewegingsoorlog, waarbij het Belgische leger gevecht na gevecht werd teruggeslagen, mondde enkele weken later in het westen van het land uit in een jarenlange stellingenoorlog.

Overall in het Vlaamse landschap heeft die *Groote Oorlog* sporen nagelaten, weliswaar met erg grote contrasten. Voor heel wat van die overblijfselen is de laatste decennia een bijzondere aandacht ontstaan.

Littekens die men aanvankelijk uit steden, dorpen en landschappen wilde wissen, onder andere tijdens de grote wederopbouw, werden langzaam relictten die men wou gaan behouden en beschermen; oorlog werd erfgoed, en dit erfgoed werd plots meer dan ooit geprofileerd als dé allerlaatste getuige van de Eerste Wereldoorlog.

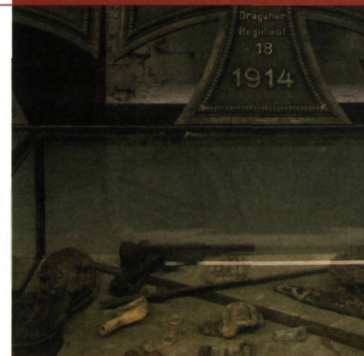
In wat een bijzonder herdenkingsjaar belooft te worden wil de redactie van het tijdschrift *M&L* dan ook de nodige aandacht schenken aan de actuele Vlaamse erfgoedzorg rond Wereldoorlog I.

In iedere uitgave van dit jaar zijn bijdragen opgenomen over monumenten, landschappen en archeologie in relatie tot de Eerste Wereldoorlog. Verhalen die beginnen bij het in kaart brengen en inventariseren van oorlogserfgoed, verhalen die gaan over onderzoek, verhalen over de vele diverse pogingen om te beschermen en te behouden, verhalen over hoe een oorlog na 100 jaar ons erfgoed werd, verhalen over hoe dit erfgoed als unieke getuige de herinnering aan de *Groote Oorlog* voor toekomstige generaties levend kan houden.

Generiek

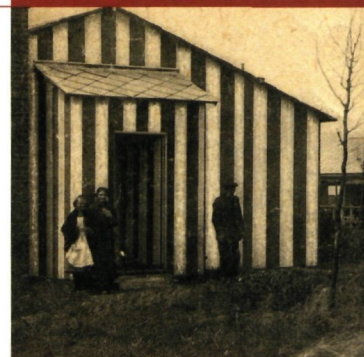
De mythe van de zilveren helmen

Aan het begin van de oorlog, in augustus 1914, probeerde het Belgische leger in Halen nog moedig de vijand tegen te houden met inzet van ruiters en ... karabinier-wielrijders, uitgerust met plooi fiets en met machinegeweren gemonteerd op hondenkarren. Al spoedig bekend geworden als de Slag der Zilveren Helmen, omdat men ten onrechte dacht dat de helmen van de Duitse cavalerie verzilverd waren, betekende deze prille oorlogsepisode ook meteen het einde van de hopeloos verouderde 19de-eeuwse oorlogsvoering. Peter Van den Hove wijst op tal van relictten in het landschap rond Halen die nog herinneren aan dit opmerkelijk gevecht en pleit met overtuiging voor de bescherming van dit fragiele oorlogserfgoed.

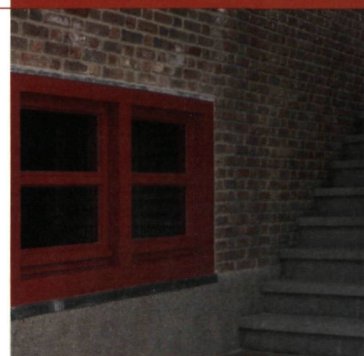
Een uitneembare barak

De talloze gewonden tijdens Wereldoorlog I hadden nood aan voorlopige hospitaallaccommodaties dichtbij de frontzone. Houten barakken in handige bouwpakketten boden hier de perfecte oplossing. Na de oorlog werden sommige barakken hergebruikt of gedemonteerd en elders heropgebouwd, maar de meeste gingen verloren. Een veldhospitaalbarak van de Franse firma Hamon, nu opgesteld in het domein De Lovie in Poperinge, is één van de zeldzaam overgebleven relictten van deze efemere bouwsels, die de herinnering aan de *Groote Oorlog* levend houden. Ingenieur-architect Dries Vanhove bestudeerde de geschiedenis en de constructie van deze barakken en formuleerde op basis hiervan een weloverwogen restauratieplan.

Pito Mechelen

De provinciale tuinbouwschool in Mechelen werd tussen 1928 en 1934 naar ontwerp van Jan Lauwers opgetrokken. De provincie Antwerpen beheert het gebouw. Het beheer evolueerde van onderhoud met ad-hoc herstellingen naar een meer systematische preventieve conservatie. Rudy De Graef schetst het verloop van dit proces en beschrijft de uitwerking van het masterplan en de resultaten van het onderzoek, proefrestauraties en de eerste restauratiefase. Deze casestudy is interessant voor lokale en regionale besturen die geconfronteerd worden met het beheer van monumentale bouwwerken.

Halen, 12 augustus 1914. Een vergeten strijd in een vergeten landschap?

Peter Van den Hove

Negen dagen na de Duitse inval in België, vier dagen vóór de val van de fortengordel rond Luik, kwam het in Halen (provincie Limburg) tot een opmerkelijke confrontatie tussen het cavaleriecorps van generaal von der Marwitz en de enige cavaleriedivisie van het Belgische leger, onder bevel van generaal De Witte. De strijd, beter bekend als de 'Slag der Zilveren Helmen', duurde een ganse dag en dreigde lange tijd uit te lopen op een drama voor de Belgen.

Maar een late tussenkomst van infanterie deed de kansen keren en tegen valavond trok het Duitse leger zich – voor het eerst – enkele kilometers terug.

Op het slagveld bleven tientallen dode en gewonde soldaten, en honderden dode paarden achter.

En hoewel de strijd in Halen niet meer dan een voetnoot werd in de Belgische oorlogsgeschiedenis, is de locatie niet zonder belang. Een kleinschalige zelfstandige overwinning van het Belgische leger viel er immers samen met één van de laatste cavalerie-charges uit de Europese militaire geschiedenis.

In Halen kwam aan de verouderde 19de-eeuwse oorlogsvoering abrupt een eind. In het open landschap tussen Halen en Loksbergen bevinden zich nog verschillende relictten die verwijzen naar dit uitzonderlijke gevecht. Maar het nog aanwezige oorlogserfgoed is er zo goed als onbeschermd en kwetsbaar. Maatregelen tot behoud en beheer dringen zich op (1).

Een gevarieerd landschap

Het landschap rond Halen is erg gevarieerd en dat beïnvloedde zowel de keuze van de locatie als het verloop van de strijd. Terwijl de stad Halen en de dorpen Zelk en Loksbergen officieel nog in Haspengouw liggen, sluit het heuvelachtige landschap geografisch reeds volledig aan bij het Hageland. Het meer noordelijk gelegen Zelem behoort geografisch al tot de Kempen. Op het grondgebied van Halen vloeien de rivieren Gete, Velp en Herk in de Demer. Op verschillende plaatsen heeft er zich een moerassige en ontoegankelijke alluviale vlakte ontwikkeld. Vanaf deze vlakte stijgt het gebied langzaam in westelijke richting. Hier liggen voornamelijk akkers die opklimmen tegen onder andere de Molenberg, de Mettenberg en de Bokkenberg. Deze zogenaamde getuigenheuvels, waarvan de ondergrond is opgebouwd uit ijzerzandsteen, vormen geografisch de grens tussen het Hageland en de Kempen. De stevige ondergrond zorgde in combinatie met de steile hellingen voor het ontstaan van heel wat holle wegen. Daarnaast hebben ook veel beekjes, zoals de IJzerenbeek, zich diep in het landschap ingesneden (2).

In Halen zelf bevinden er zich na elkaar bruggen over de Gete en de Velp, waarover ook de *grote baan* van Hasselt naar Diest loopt. Veel bruggen waren er in deze regio niet aan het begin van de Eerste Wereldoorlog en dit maakte van de stad een belangrijk strategisch punt, iets wat zowel de Belgische als de Duitse militairen niet was ontgaan. Ten slotte bevindt zich ten zuiden van de stadskern van Halen een opgehoogde spoorwegberm die in een grote boog van zuid naar noord doorheen het landschap loopt. Dit was de oude verbinding tussen

Het gedenkteken voor de
karabinier-wielrijders aan de
Betserbaan in Halen
(foto O. Pauwels)

Tienen en Diest, nog steeds prominent in het landschap aanwezig, en die voor een deel samenvalt met de huidige Sportlaan en Stadsbeemd en verderop is ontsloten als een toeristisch fietspad. Van het oude station van Halen is niets meer bewaard.

Wielrijders, ruiters en kanonnen

Het Belgische veldleger beschikte naast zes legerdivisies over slechts één cavaleriedivisie, onder leiding van generaal De Witte (3). Het belang van een cavaleriedivisie mag niet onderschat worden omdat zij zich, in tegenstelling tot de rest van het veldleger, veel sneller over grotere afstanden kon verplaatsen. En hoewel vliegtuigen al hun intrede

deden, voerden ruiters nog steeds het merendeel van de verkenningen uit.

In tegenstelling tot wat de benaming doet vermoeden, bestond de cavaleriedivisie van het Belgische leger niet enkel uit ruitery. Naast twee regimenten gidsen en twee regimenten lancers (4), die samen elk een brigade vormden, maakte ook een bataljon karabiniers-wielrijders deel uit van deze legereenheid. Deze soldaten hadden een plooi-fiets die ze op de rug konden dragen en waren dus net als de ruiters mobiel. De wielrijders beschikten ook over een sectie machinegeweren, vaak gemonteerd op wagentjes en getrokken door honden. De verouderde *Maxim* en de modernere *Hotchkiss* machinegeweren waren geduchte

De Getebrug in Halen kort na de
gevechten. De onmiddellijke
omgeving en een deel van de
brug zijn tot op vandaag nog
bewaard gebleven
(© Museum Slag der Zilveren
Helmen)

Het landschap tussen Halen en Loksbergen. Panoramische foto vanop de Mettenberg waar de Belgische artillerie stond opgesteld
(foto O. Pauwels)

wapens. Daarnaast had de cavalerieafdeling ook een groep rijdende artillerie, opgedeeld in drie batterijen met in totaal twaalf 75 mm snelvuurkanonnen. Tenslotte waren er nog de genietroepen van de divisie: een compagnie pioniers-pontoniers.

Kleurrijke uniformen

In tegenstelling tot het Duitse leger, waar de soldaten een *feldgrau* uniform droegen en daardoor ook veel moeilijker op te merken waren, was er in het Belgische leger nog een bonte verzameling aan uniformen in gebruik. Het is pas tijdens de

loopgravenoorlog dat men een kakikleurig uniform en een metalen helm zou invoeren. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog sloten de Belgische *tenues de campagne* nog volledig aan bij de 19de-eeuwse oorlogsvoering, waarin camouflage geen rol speelde. De linessoldaten (infanterie) droegen een donkerblauwe tuniek, een blauwgrijze broek en een *sjako*, een hoge klephoed gemaakt van vilt en leer. De karabiniers-wielrijders hadden een groene tuniek, een kepie met gele band en een blauwgrijze broek. De ruitery hield, samen met het gebruik van lansen en sabels, het langst vast aan de kleurrijke

Uniformen van Belgische soldaten aan het begin van de Eerste Wereldoorlog:

- (a) een gids
 - (b) een karabinier-wielrijder
 - (c) een lansier
 - (d) een linessoldaat
- (collectie auteur, repro H. Denis)

(a)

(b)

uniformen. De gidsen droegen een groene tuniek, een rode broek en een *kolbak* (een zogenaamde berenmuts). De kledij van de lancers bestond uit een donkerblauwe tuniek, een blauwgrijze broek en een *czapka*, een hoog hoofddeksel met een platte vierkante bovenkant. Beide ruiteruniformen waren ook voorzien van rode, groene, gele of witte naden en biezen (5).

Waarom Halen?

Om Frankrijk zo snel mogelijk op de knieën te krijgen voorzag het Duitse aanvalsplan van Alfred

von Schlieffen en Helmuth von Moltke een snelle opmars door België om zo de Franse vestinggordels aan de grens met Duitsland te omzeilen. De snelle inname van Luik, een belangrijk verkeersknooppunt, was daarbij voor de Duitsers erg belangrijk (6). En hoewel de stad reeds viel op 7 augustus, hielden de forten rond de stad nog stand tot 16 augustus. Door de hevige weerstand rond Luik kwamen Oost-Brabant en de rivier de Gete al vlug in het vizier. Indien het Duitse leger ergens tussen Diest en Sint-Truiden kon doorstoten lag de weg naar Leuven en Brussel open en

(c)

(d)

werd er een wig gedreven tussen de Belgische legerdivisies in het noorden en die in het zuiden (7). Sinds het uitbreken van de oorlog kreeg generaal De Witte verkennende opdrachten toebedeeld in de provincies Luik en Limburg en nam zijn cavaleriedivisie mee de verdediging op zich van de erg uitgestrekte en kwetsbare oostelijke flank van het Belgische leger (8).

Op 11 augustus kwam het tot vuurgevechten met verkenneren aan de Halbeek in Herk-de-stad en aan de Getebrug in Halen (9). Het was van dan af duidelijk dat het cavaleriekorps van generaal von der Marwitz, op een ogenblik dat er nog steeds strijd werd geleverd om de forten rond Luik, zich ter hoogte van Halen zou ontplooiën in een poging er de Gete over te steken en door te stoten richting Leuven en Brussel (10).

In de nacht van 11 op 12 augustus namen generaal De Witte en zijn staf een beslissing die de kiem legde voor de Belgische overwinning: lansen en gidsen zouden de volgende dag niet te paard vechten met lans en sabel, maar afgestegen met hun karabijn (11). Dat men niet zou vechten volgens een aloude traditie was te danken aan twee jonge officieren: commandant Tasnier en luitenant Van Overstraeten (12).

Een synthese van de strijd (13)

Pas in de vroege ochtend van 12 augustus beseftte de Belgische legerleiding in Leuven dat er naast cavalerie ook heel wat Duitse infanterie onderweg was richting Halen. In allerijl werd om 7 uur 's ochtends aan de 1ste legerdivisie in Tienen het bevel gegeven om de 4de Gemengde Brigade ter versterking naar Halen te sturen (14).

Het gros van de Belgische troepen stond opgesteld ter hoogte van de IJzerwinningshoeve en ten zuiden ervan. Slechts één compagnie karabiniers-wielrijders (ongeveer 150 soldaten) verdedigde de brug over de Gete. Wanneer het 9de Bataljon Jagers gesteund door artillerie rond 8 uur de aanval op de brug inzette, werd de positie van de verdedigers al snel onhoudbaar en besliste men beide bruggen op te blazen en zich ten zuiden van Halen, achter de spoorwegberm, terug te trekken. Maar het opblazen van de bruggen mislukte grotendeels als gevolg van de slechte kwaliteit van het buskruit.

Wanneer de Duitse bevelhebbers vernamen dat de strategisch belangrijke brug over de Gete snel was ingenomen reageerde de vijand euforisch. De cavalerie-eenheden trokken massaal Halen binnen. Tegelijk werd er ter hoogte van het kasteel van Landwijk in Donk een pontonbrug aangelegd om bijkomend troepen over de Gete te brengen en een aanval op de flank van de Belgische troepen in te zetten (15).

De eerste aanvallen op het station van Halen en de spoorwegberm werden door twee compagnieën karabiniers-wielrijders met geweer- en mitrailleurvuur afgeslagen. Maar ook deze positie werd onder druk van de Duitse infanterie al vlug onhoudbaar en rond de middag trokken de soldaten zich te voet en door open veld verder terug, om aan te sluiten bij de hoofdmacht van de divisie.

Op dat ogenblik trad de Belgische artillerie, die verdekt stond opgesteld, in actie. De officieren hadden de dagen ervoor tijd gehad om het landschap te verkennen en hun posities in te nemen. De kanonnen op de Mettenberg stonden perfect opgesteld (16). De granaten ontploften in het centrum van Halen waar heel wat Duitse troepen waren geconcentreerd. Dit zorgde voor paniek. Het uitschakelen van de Belgische kanonnen werd plots een absolute prioriteit. Aanvankelijk dachten de Duitsers dat dit artilleriesvuur van de Bokkenberg kwam. Kort na de middag stormden twee eskadrons van het 17de Regiment Dragonders via de Diestersteenweg, naar de voet van de Bokkenberg. In Zelk werden ze vanachter een barricade door lansen en enkele pioniers-pontoniers onder vuur genomen. De met hagen en prikkeldraad begrensde steenweg verhinderde de dragonders om naar links of rechts uit te wijken en de ruiters voerden een frontale charge uit op de barricade. Velen sneuvelden of werden gewond en gevangen genomen.

De Belgische kanonnen bleven onverminderd vuren en bijna onmiddellijk volgde een nieuwe charge van dragonders, ditmaal over de spoorweg richting Mettenberg. De Belgische karabinier-

De barricade in Zelk. De woning (pijl links) en het huis met het vierkante daktorentje (cirkel rechts) bestaan nog steeds
(© Library of Congress, bew. H. Denis)

geholpen door de diepe holle weg vóór hen, die een ernstig hindernis bleek te vormen voor de aanstormende ruiters. Ook de granaten van de Belgische artillerie bleven doel treffen en sloegen de cavalerieaanvallen uit elkaar. Toch werden de karabiniers-wielrijders door de opeenvolgende charges onder de voet gelopen. Hun officieren, commandant Van Damme en kapitein Panquin, sneuvelden. En eenmaal hun positie was doorbroken, kwamen ze in een kruisvuur terecht van de Belgische lancers die vanuit de IJzerwinningshoeve het vuur openden op de aanstormende ruiters (19).

Een Belgische soldaat (gids) poseert bij gedode Duitse paarden aan de barricade in Zelk (fotoalbum J. Pecher, © Liberaal Archief Gent)

wielrijders waren zich op dat ogenblik nog volop doorheen het open veld aan het terugtrekken. Ze bevonden zich al voorbij de Betserbaan, een erg diepe holle weg die van noord naar zuid doorheen het terrein loopt. Luitenant Van Overstraeten vreesde dat men zich te snel terugtrok en beval de karabiniers-wielrijders terug te keren naar deze holle weg en daar een nieuwe positie in te nemen (17). Maar dat gebeurde niet en kort daarna stormde de Duitse cavalerie het veld op. De komende twee uren zouden zowel regimenten dragonders, kurassiers als ulanen (18) – in de volgorde waarin ze de Gete waren overgestoken – op het slagveld verschijnen en charges uitvoeren met lans en sabel.

De karabiniers-wielrijders die zich zonder enige vorm van bescherming in het open terrein, tussen de Betserbaan en de IJzerwinningshoeve bevonden, verdedigden zich hevig. Ze werden daarbij

De verschillende charges van de Duitse cavalerie liepen dood op het geweer- en mitrailleurvuur. Men slaagde er niet in om de kanonnen op de Mettenberg te bereiken en evenmin om de IJzerwinningshoeve in te nemen. Gesteund door Duitse artillerie, die zich ondertussen had opgesteld aan het station van Halen en in het gehucht Velpen, zette de Duitse infanterie vervolgens de aanval in op de hoeve. Cavaleristen sloten zich bij hen aan en vochten te voet verder in plaats van te paard. De druk werd steeds groter. De hoeve viel uiteindelijk in Duitse handen. Met veel vertraging bereikte het slechte nieuws ook het hoofdkwartier in Leuven: "*La division de cavalerie est en retraite sur Kersbeek-Miscom (...) il n'en est plus rien*" (20). De gevreesde doorbraak op de oostelijke flank van het Belgische leger leek een feit en sommigen adviseerden koning Albert om meteen Leuven te verlaten.

Twee Belgische soldaten van de 4de Gemengde Brigade, gesneuveld langs de Liniestraat ten westen van de huidige militaire begraafplaats. Op de achtergrond vijf dode paarden van één van de laatste charges van Duitse cavalerie (© Library of Congress)

De Belgische troepen moesten wijken en de toestand zag er heel slecht uit. Maar tussen 14 uur en 15 uur verschenen de eerste soldaten van de 4de Gemengde Brigade op het strijdtoneel, na een voettocht van 17 kilometer vanuit Tienen. Hun artillerie werd in stelling gebracht op de Molenberg en in het centrum van Loksbergen en de infanteristen en de mitrailleursecties van de brigade werden meteen in de strijd geworpen. Er kwam ook steun vanuit Diest. Rond 17 uur werd door commandant Dujardin een gevechtseenheid samengesteld die in zes overvolle auto's van Diest naar Zelk reed. Van daaruit slaagde luitenant Van Dooren, van het 4de Regiment Jagers te Paard, er in om met enkele manschappen de Duitse artillerie uit te schakelen die stond opgesteld langs de steenweg naar Halen (21).

Rond 19 uur werd de IJzerwinningshoeve heroverd. Generaal De Witte beval een tegenaanval op Velpen en Halen met als doel de vijand terug te werpen op de rechteroever van de Gete.

Dode paarden en een vernielde hoeve langs de Liniestraat richting Velpen. Het huis aan de horizon is het nr. 1 in de Velpenstraat en bestaat nog
(© Library of Congress)

Voor de reeks 's Lands Glorie maakte Jean-Léon Huens deze geromantiseerde tekening. Hij baseerde zich duidelijk op een oude foto. Generaal De Witte werd erbij getekend (collectie auteur, repro H. Denis)

Maar in tegenstelling tot de cavaleriedivisie bestond de 4de Gemengde Brigade hoofdzakelijk uit dienstplichtigen en was er een tekort aan officieren. De onervaren infanteristen bestormden het hoger gelegen gehucht Velpen, waar Duitse mitrailleurs zich in enkele huizen en boerderijen hadden verschanst. De tegenaanval mislukte volledig. Bij valavond stopten de gevechten. Onder indruk van de weerstand en de beperkte terreinwinst braken de Duitsers hun aanval definitief af en trokken zich terug. Om 23 uur bereikte een verlossend telegram van generaal De Witte het hoofdkwartier in Leuven: "(...) *Les troupes allemandes ont été repoussées sur Haelen avec des pertes énormes en hommes et en chevaux* (...)" (22).

Een slagveld in zwart-wit

Velen wilden de Duitse nederlaag in Halen met eigen ogen zien en dat kon ook voor het eerst. Halen en Loksbergen waren immers nog steeds in Belgische handen en het Duitse leger had zich tot in Hasselt teruggetrokken (23). Ook journalisten uit binnen- en buitenland, die zich in Brussel en in Leuven bevonden om er het nieuws over de oorlog te verslaan, waagden hun kans en begaven zich richting Halen en Diest (24). In hun kielzog volgden ook heel wat plundersaars (25). Zowel in Amerikaanse, Franse als Engelse archieven zijn nog (glas)negatieven terug te vinden van opnamen die door oorlogscorrespondenten kort na de gevechten in Halen werden gemaakt (26). Ze werden gepubliceerd in buitenlandse kranten en tijdschriften en ook vaak gereproduceerd als postkaarten. Na de oorlog illustreerden de foto's publicaties van het Belgische leger (27), maar vormden ze ook de basis voor geromantiseerde tekeningen (28). Veel dode paarden, vernielde boerderijen, Belgische soldaten met oorlogssouvenirs, Duitse krijgsgevangenen... wat overbleef van de laatste grote cavaleriecharge in Europa werd in zwart-witfoto's vastgelegd en vormt nu een unieke bron van informatie.

De Amerikaanse diplomaat Hugh Gibson en de bekende oorlogscorrespondent Frederick Palmer (29) vernamen het nieuws van de overwinning in Diest, waar ze gevangengenomen Duitse soldaten zagen aankomen. Ze besloten om samen naar de frontzone te rijden. In Zelk werden er 'Pruisische' lansen, helmen en paardentuig te koop aangeboden door de lokale bevolking. Maar beide heren wilden liever eigenhandig iets vinden en op aanraden van een officier reden ze richting Loksbergen. Gibson beschreef hoe op de weg ernaartoe heel wat boerderijen waren afgebrand. Moeite om het slagveld te vinden hadden ze niet. Het graan was immers al geoogst en in schoven gebonden, terwijl

Een vernielde hoeve in de buurt van Halen. Een priester-brancardier met een rode kruis armband praat met enkele Belgische soldaten
(© Bibliothèque nationale de France)

op de andere akkers vooral suikerbieten stonden geplant. De holle wegen en de uitgestrekte akkers waren bezaaid met stukken uitrusting, helmen en wapens en overal waren er graven: *"All through the field were new-made graves. There was, of course, no time for careful burial. A shallow trench was dug every little way. Into this were dumped indiscriminately Germans and Belgians and horses, and the earth hastily thrown over them, just enough to cover them before the summer sun got in its work. (...) It is clear that the Germans were driven off with considerable losses, and that the Belgians still hold undisputed control of the neighbourhood"* (30).

Niet alleen journalisten maakten foto's of schreven getuigenissen neer. De Belgische korporaal Jean Pecher werd op 13 augustus 1914, een dag na de gevechten, met zijn mitrailleursectie vanuit Diest naar Halen gestuurd. In Diest fotografeerde hij Duitse krijgsgevangenen en in Zelk maakte hij foto's van dode paarden en van Belgische soldaten met hun oorlogssouvenirs. Lijken van soldaten lagen overal maar hij durfde ze niet te fotograferen. De gruwel van wat hij zag, schreef hij wel neer in een brief aan zijn ouders: *"Ce que j'ai vu aujourd'hui, je ne pourrais l'oublier, car je vous assure que la guerre de ces côtés n'est pas une farce. (...) Je n'ai pas osé tout photographier (...). J'ai pris le résultat d'une charge de la cavalerie où les Allemands ont été littéralement écrasés à la suite d'une ruse bien amenée des carabiniers-cyclistes. Tout est plein de chevaux morts; les cavaliers, je n'en parle pas, mais c'est effrayant et vous ne pouvez vous faire une idée de ces spectacles"* (31).

Het valt op dat ook alle andere gekende foto's – op één enkele uitzondering na – geen dode soldaten tonen. En van deze ene uitzondering zijn er twee versies: een foto mét gedode Belgische soldaten en exact dezelfde foto waarop de lichamen reeds zijn weggehaald (32). Men was aan het begin van de oorlog duidelijk nog niet klaar om de eerste contacten met de 'industriële dood', zoals historica Sofie De Schaepdrijver het treffend omschrijft, volledig in beeld te brengen (33).

Een zure overwinning

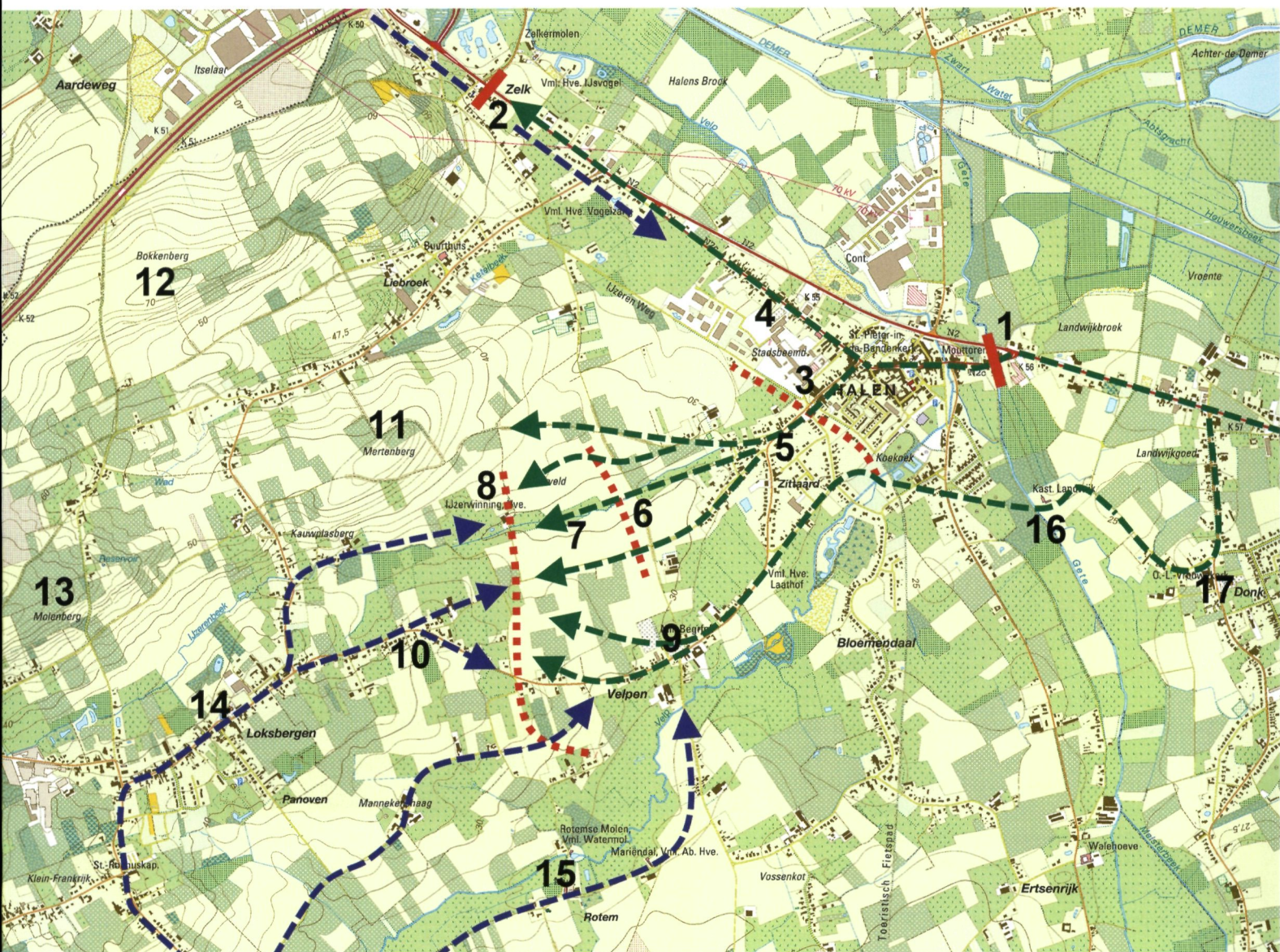
De strijd rond Luik en het gevecht in Halen haalden in augustus 1914 de wereldpers en bij de publieke opinie in het buitenland ontstond veel sympathie voor het *brave little Belgium*. Ook onder de Belgische bevolking leefde nog steeds het geloof dat de weerstand die het leger bood de Duitsers uiteindelijk zou afschrikken, al dan niet met de hulp van Engeland en Frankrijk (34). De pers mocht dan wel euforisch reageren, de militairen maakten een andere balans op. Emile Galet, stafofficier en militaire raadgever van koning Albert, zag na de overwinning in Halen de toestand somber in. Het Belgische leger bleek in Halen in de onmogelijkheid om zelf een aanval uit te voeren of om de terugwijkende vijand zelfs maar te achtervolgen (35). Op het terrein kwam soldaat Pecher bijna tot eenzelfde conclusie: *"Nous sommes très forts en défense, car l'ingéniosité du génie cycliste et carabiniers est remarquable, mais en attaque cela ne va pas du tout"* (36).

Twee Belgische soldaten poseren met hun oorlogsbuit: een zogenaamde 'zilveren' helm (fotoalbum J. Pecher, © Liberaal Archief Gent)

Topografische kaart met de Duitse aanvallen (groen), de opeenvolgende Belgische stellingen (rood), de tegenaanval van de 4de Gemengde Brigade (blauw) en de tegenaanval vanuit Diest (blauw). De belangrijkste locaties:

1. Getebrug
2. Barricade en geruimde begraafplaats in Zelk
3. Locatie station
4. Geruimde begraafplaats in Halen
5. Gedenkplaat 4de Regiment Lansiers
6. Monument karabiniers-wielrijders
7. Ehrenfriedhof 223
8. IJzerwinningshoeve
9. Belgische militaire begraafplaats en monument 4de Gemengde Brigade
10. Gedenkplaat 5de Regiment Lansiers en geruimde begraafplaats
11. Mettenberg
12. Bokkenberg
13. Molenberg
14. Geruimde begraafplaats in Loksbergen
15. Museum
16. Kasteel van Landwijk
17. Geruimde begraafplaatsen in Donk

Toch was de strijd in Halen niet zonder belang. Volgens het Duitse aanvalsplan moest Frankrijk binnen enkele tientallen dagen op de knieën zijn gedwongen. Maar na de weerstand in Luik was er nu een oponthoud in Halen. En het verzet van het Belgische leger was nog lang niet voorbij. Duitsland moest tot de val van Antwerpen een aanzienlijk aantal troepen achter de hand houden die niet konden worden ingezet aan het Franse front. Het *Schlieffen-Moltke* plan zou uiteindelijk doodlopen in een loopgravenoorlog die 4 jaar zou duren (37).

Ook tijdens het interbellum zou de nederlaag in Halen nog enigszins nazinderen. Duitse officieren uit vooraanstaande adellijke families waren in Halen gesneuveld of gewond geraakt. Een analyse van wat er verkeerd is gegaan, werd rond 1930 gemaakt door Heinz Guderian, in zijn boek *Achtung-Panzer*. Deze tankgeneraal en strateeg, algemeen aanzien als een van de architecten van de latere *Blitzkrieg*, heeft in zijn boek ruime aandacht voor het gevecht in Halen en het foutief inzetten van cavalerie tegenover machinegeweren (38).

Gulden sporen worden zilveren helmen

De pastoor van Loksbergen, August Cuppens, schreef in november 1914 een lang gedicht over de gevechten, dat hij opdroeg aan Modest Jorissen, schepen van Loksbergen met wie hij goed bevriend was. Beiden hadden alles van zeer nabij meegemaakt en de ganse dag gewonden verzorgd en doden begraven. Het slot luidt als volgt: "*En 'k sprak: wij hadden reeds de Slag der Gulden Sporen, doch ook van dezen kamp zal de eeuw na de eeuw horen. Voortaan, door alle tijden, zal tot België's Roem, met hoog geschal, de mare van "den Slag" weêrhelmen der zilv'ren Helmen*" (39).

Hij vergeleek het gevecht in Halen dus met de Guldensporenslag uit 1302, waar overwegend voetvolk het Franse ridderleger een verpletterende nederlaag toebracht. Op het slagveld werden toen 'gulden' sporen gevonden en volgens Cuppens lagen de velden in Halen bezaaid met 'zilveren' helmen. Maar in werkelijkheid werden op het slagveld geen zilveren helmen gevonden. Als de hoofddeksels van de Duitse cavalerie al uit metaal bestonden, zoals bij de kurassiers, dan waren ze uit staal vervaardigd. Bovendien wijst historicus Ruben Donvil er op dat cavalerieaanvallen steeds werden uitgevoerd met een stoffen kap over de helm, zodat men minder opviel. Enkel voor parades werden de helmen zonder bescherming gedragen (40). Desondanks was met het gedicht van pastoor Cuppens een mythe geboren en zou men voortaan over de 'Slag der Zilveren Helmen' spreken. Tot op

vandaag geloven sommigen nog steeds dat er daadwerkelijk zilveren helmen op het slagveld werden gevonden.

Begraafplaatsen

In Halen is er één grote Belgische militaire begraafplaats op de hoek van de Liniestraat en de Betserbaan. Maar zoals ze vandaag kan bezocht worden, is de locatie allesbehalve een weerspiegeling van hoe men met het begraven van de soldaten is omgegaan. Door het uitgestrekte oppervlak waarop de slag werd uitgevochten waren er aanvankelijk negen begraafplaatsen: vier nieuw aangelegde ereperken verspreid over het slagveld (in Zelk, Velpen en Loksbergen), drie aan de kerken van Loksbergen, Zelk en Donk, één op de gemeentelijke begraafplaats van Halen en één in Herk-de-Stad (41). Zoals uit de getuigenis van Hugh Gibson blijkt, werden de meeste soldaten aanvankelijk begraven

Twee zogenaamde 'zilveren helmen' (helmen van kurassiers) en twee mutsen van huzaren, opgesteld in het museum Slag der Zilveren Helmen (foto O. Pauwels)

De Belgische militaire begraafplaats in Halen werd in 2008 beschermd als monument (foto O. Pauwels)

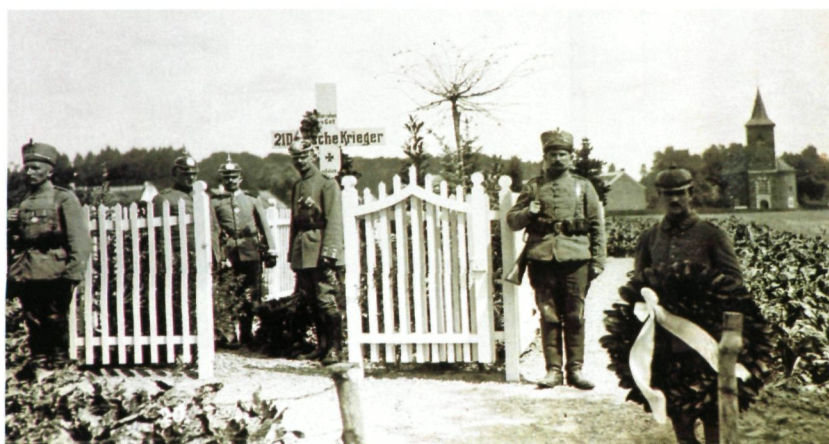

op de plaats waar hun lichaam werd gevonden, een soort van ondiepe noodbegrafing. Deze noodbegrafingen in het veld werden pas in de weken en maanden daarna geruimd en naar de verschillende begraafplaatsen overgebracht. Door de snelle individuele noodbegrafingen, over een oppervlak van enkele vierkante kilometers, werden de graven van veel soldaten nadien echter moeilijk teruggevonden. Zo werden zeven maanden na de slag nog de lijken van een Belgische commandant en van 29 Duitse soldaten teruggevonden. Wanneer in de zomer van 1915 andermaal het lijk van een Duitse soldaat werd aangetroffen, vaardigden de Duitsers een bevel uit dat landbouwers verbood om hun velden na de oogst te bewerken tot iedere verzakking was geïnspecteerd, op straffe van een boete van 500 mark (42). Gewonde soldaten die stierven waar ze werden verzorgd (in Halen, Loksbergen en Herk-de-Stad) kregen wel meteen een volwaardig graf.

21 Deutsche Krieger

Ter hoogte van het kruispunt van de steenweg naar Diest en de Zelemstraat werd een ereperk aangelegd voor 21 Duitse soldaten. Zij behoorden wellicht allen tot het 17de Dragonderregiment en sneuvelden bij de eerste stormloop op de barricade bij Zelk. Enkele maanden later bracht generaal Moritz von Bissing, gouverneur van de militaire regering in bezet België, een bezoek aan hun begraafplaats. Tijdens zijn bezoek werden er meerdere foto's gemaakt (43). Daar valt uit af te leiden dat de kleine begraafplaats was aangelegd op de rand van een akker en begrensd werd met een witte houten omheining. Binnenin stond een groot houten kruis met het opschrift: *Hier ruhen in Gott 21 Deutsche Krieger*. Deze begraafplaats is nu volledig verdwenen maar over de locatie bestaat er geen twijfel. Op de achtergrond van enkele foto's is immers de St.-Pancratiuskerk van Zelk duidelijk te zien. De graven werden later overgebracht naar Ehrenfriedhof 223 in de buurt van de IJzerwinningshoeve.

Generaal Moritz von Bissing bezoekt de graven van 21 Deutsche Krieger. Op de achtergrond het kerkje van Zelk (© Museum Slag der Zilveren Helmen, repro O. Pauwels)

Ehrenfriedhof 223

Maandenlang zochten de Duitsers op het uitgestrekte slagveld naar lijken van soldaten en vooral van officieren. Deze laatsten werden vaak overgebracht naar Duitsland. De lichamen werden aanvankelijk bijgezet op de gemeentelijke begraafplaats van Halen. Maar wanneer begin maart 1915 de lichamen van nog eens een dertigtal Duitse soldaten worden teruggevonden, beslist men deze samen te brengen in een weide kort bij de IJzerwinningshoeve, die toebehoorde aan de kerkfabriek van Loksbergen (44). Grote liggende gietijzeren kruisen (in de vorm van het Duitse IJzeren Kruis), met de namen van de gesneuvelden, markeerden de graven. De begraafplaats was oorspronkelijk

Graven van Duitse soldaten op de oude gemeentelijke begraafplaats van Halen langs de Diestersteenweg (© Museum Slag der Zilveren Helmen, bew. H. Denis)

Ehrenfriedhof 223, na 1938. Op de sokkel van het kruis is al de inkapping te zien waar het cijfer van het oorspronkelijk aantal graven werd gewijzigd (© Museum Slag der Zilveren Helmen)

De laatste getuige van
Ehrenfriedhof 223
(foto. O. Pauwels)

omheind met een afsluiting van vierkante houten palen met rijen prikkeldraad en erachter een haag van levensboom (*Thuja* sp.). Later werd er een stenen kruis op een hoge arduinen sokkel opgericht. Vanaf 1938 deed deze locatie dienst als verzamelbegraafplaats en werden alle resterende Duitse graven naar hier overgebracht, in totaal 111 lichamen. Een aantal gesneuvelden was samengebracht in een *Kameradengrab* (45). Bij deze gelegenheid werd de inscriptie op de sokkel van het kruis een eerste maal gewijzigd. Er stond van dan af te lezen: *HIER RUHEN 111 DEUTSCHE HELDEN GEFALLEN AM 12 AVG 1914*. Ter hoogte van het cijfer werd de inscriptie uitgekapt en gewijzigd naar 111. Oude foto's waarop deze correctie zichtbaar is, dateren dus van na 1938.

In 1956 werden de graven overgebracht naar West-Vlaanderen: de geïdentificeerde soldaten naar Vladslo en de onbekende soldaten naar Langemark. Bij die gelegenheid werd de inscriptie op de sokkel een tweede maal gewijzigd: het woord *RUHEN* werd uitgekapt en vervangen door *RUHTEN*. Dit stenen kruis is nog steeds prominent aanwezig in het landschap tussen Halen en Loksbergen, ter hoogte van de IJzerswinningshoeve. Het is het enige wat nog van deze begraafplaats bewaard is en een voor Vlaanderen opmerkelijk en zeldzaam relict van een Duitse militaire begraafplaats uit het begin van de Eerste Wereldoorlog. Het kruis is weliswaar opgenomen in de Inventaris Bouwkundig Erfgoed maar niet beschermd (46). De betonnen fundering is door de jaren heen ook bloot komen te liggen, wat de stabiliteit van het monument niet ten goede komt. Enkele van de ijzeren kruisen die ooit de graven sierden worden bewaard in het

museum Slag der Zilveren Helmen, samen met allerlei voorwerpen die in 1956 uit de graven werden gerecupereerd.

Zestien helden

In januari 1915 werden de lichamen van zestien Belgische soldaten, gesneuveld op het grondgebied van Loksbergen, ontgraven. Ze werden in houten kisten gelegd en herbegraven op een *gemeenzame* plaats die door de inwoners was aangekocht; een driehoekig perceel op de hoek van de huidige Zilverenhelmenstraat en de Lansiersstraat. Rond de begraafplaats werden een hekken, een deurtje en een kruis in smeedijzer aangebracht. Het geld hiervoor, 800 frank, werd in een mum van tijd opgehaald in de parochie (47). Op een ijzeren plaat

De graven van 16 Belgische soldaten op de hoek van de Lansiersstraat en de Zilverenhelmenstraat
(collectie auteur, repro H. Denis)

Gedenkteken voor het
5de Regiment Lansiers.
Op het achterliggende perceel
bevond zich tot 1924
een begraafplaats voor
16 Belgische soldaten
(foto O. Pauwels)

boven de deur stond volgend vers geschreven: *"Hier slapen zestien helden – die lieten in deez' velden – voor 't Vaderland hun bloed – Geeft hun den eeregroet – Voor hunne zielevrede – stort ook uw bede".* Stijn Streuvels bezocht in augustus 1915 met enkele vrienden deze begraafplaats. Over het slagveld schreef hij in zijn dagboek: *"Hier ook waren overal kerkhoven aangelegd van gesneuvelde Belgische soldaten, en aan de schikking en aanleg was het gauw te merken dat iemand bijzonders er de hand aan hield: smaakvol, sober, indrukwekkend en zonder nutteloze tierelantijntjes die op grafsteden altijd zo akelig aandoen"* (48).

In 1924 worden alle gesneuvelden die begraven waren in Loksbergen, zowel aan de kerk als op dit ereperkje, overgebracht naar de grote militaire begraafplaats in Velpen, dit tegen de zin van de inwoners van Loksbergen die jarenlang met veel zorg de soldatengraven op hun grondgebied hadden onderhouden (49). Deze oude begraafplaats is nu een tuin, maar het driehoekig perceel is nog duidelijk herkenbaar in het straatbeeld. Op de punt is een monument opgericht voor het 5de Regiment Lansiers: een plaat in arduin met Belgische vlag en een opschrift in het Frans en het Nederlands. Het perceel staat overigens al een tijd te koop als bouwgrond en dreigt dan ook op relatief korte termijn definitief te verdwijnen.

De begraafplaats Velpen

In februari 1915 begonnen burgers een geldinzameling om ook de Belgische soldaten op het grondgebied van Halen een waardige begraafplaats te bezorgen. Hiervoor werd een perceel aangekocht langs de steenweg naar Loksbergen (de huidige Liniestraat), in het gehucht Velpen. Op 11 augustus 1915 werd de begraafplaats, ongeveer 4 aren groot, met een begrafenisplechtigheid ingewijd. Ze was begrensd met een witte houten omheining en een grote poort met opschrift: *"Rustplaats onzer*

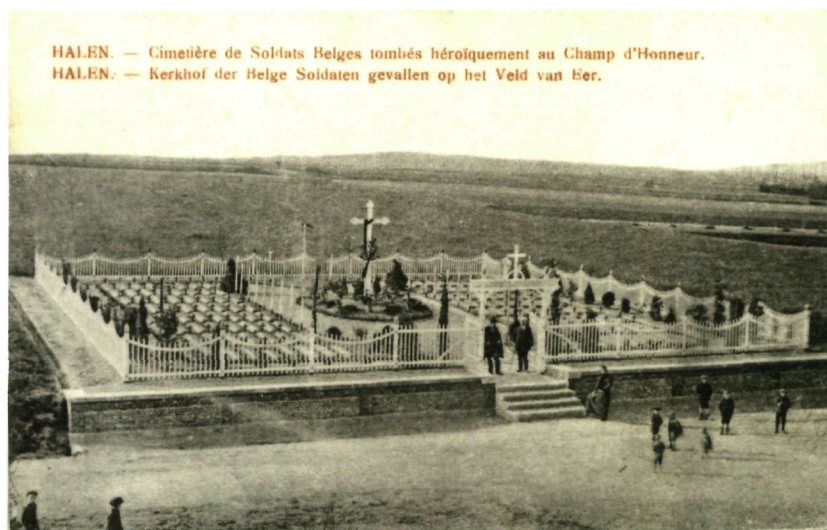
Belgische Helden alhier gevallen voor het vaderland den 12 augustus 1914". Er werden 133 soldaten begraven, waaronder 9 officieren. Aan het hoofdeinde van ieder graf was een ijzeren kruis aangebracht met enkel een nummer erop. Foto's van deze begraafplaats werden veelvuldig als prentbriefkaart uitgegeven. In 1924 was er een aanzienlijke uitbreiding en werden ook de gesneuvelden uit Loksbergen hier begraven (50). In 1939 kreeg de begraafplaats haar huidige vorm: 181 officiële grafstenen, naar ontwerp van Fernand Symons, in een strakke symmetrische aanleg waarbij grasperken werden afgewisseld met paden en een veelzijdige begroeiing, die naderhand is verdwenen. Mogelijk werd toen een deel van de houten omheining gerecupereerd en hergebruikt als omheining voor het gedenkteken op het kerkplein in Halen (51). Niet alle 181 gesneuvelden hebben te maken met de gevechten in Halen. Bovendien zijn er ook lichamen van gesneuvelden die na de oorlog door hun familie werden gerespatieerd. Op 28 juli 2008 werd deze zone, tezamen met 15 andere Belgische militaire begraafplaatsen uit de Eerste Wereldoorlog, beschermd als monument (52).

Paardengraven

Op het slagveld bleven naar schatting een vierhonderdtal dode paarden achter (53). Een snelle begraving van de kadavers was noodzakelijk omdat het die dagen uitzonderlijk warm was.

Pastoor Cuppens schrijft daarover: *"Ik was verplicht, 's vrijdags, deuren en vensters der pastorie zooveel mogelijk toe te houden, om den onverdragelijken geur uit het slagveld aangebracht door den wind, die uit het Oosten kwam"* (54). Een interessante zwart-witfoto van het Agence Meurisse toont hoe lokale boeren werden opgevorderd om de kadavers van paarden weg te slepen op de grens van Halen en Loksbergen. De straat ligt nog bezaaid met stalen lansen van Duitse cavalerie. Op de hoek staat een gehavend Mariabeeldje dat ook wordt vermeld in een verslag van de parochie Loksbergen aan het bisdom Luik uit 1919: *"Vier geweerkogels doorboorden het staakske met een beeldje eraan van O.L.Vrouw, dat bij de intrede van het dorp, aan 't einde van den veldweg naar Haelen staat"* (55). Deze locatie op de grens van Loksbergen en Halen is het meest westelijke punt dat de Duitsers met hun cavaleriecharges bereikten. De kadavers van de vele dode paarden werden verzameld in grote langwerpige kuilen en afgedekt met ongebluste kalk (56). Waar juist al deze massagraven zijn aangelegd is niet meer bekend, maar ze zijn zeker nog op verschillende plaatsen in de bodem aanwezig. Ze maken samen met de geruimde of verplaatste soldatengraven deel uit van een archeologisch bodemarchief dat niet zonder belang is. Recent werd er voor het eerst

Begraafplaats voor Belgische soldaten in Velpen (Halen), vóór de uitbreiding in 1924 (collectie auteur, repro H. Denis)

Boeren slepen de kadavers van paarden weg op de grens van Halen en Loksbergen. Langs de weg liggen nog lansen van Duitse cavalerie

(© Bibliothèque nationale de France)

De IJzerwinningshoeve
anno 2013 met:
(a) gedenksteen voor het
4de Regiment Lansiers,
(b) krans voor de gesneuvelde
kapitein-commandant Demaret,
(c) kogel inslagen in een
binnendeur van het woonhuis
(foto's auteur)

onderzoek gedaan op enkele contexten van paardengraven uit de Eerste Wereldoorlog in West-Vlaanderen (57).

De hoeve IJzerwinning

Centraal in het landschap aan de IJzerenbeek vervulde deze boerderij, een gesloten hoeve met 19de-eeuwse kern, een belangrijke rol in het verloop van de strijd. De hoeve viel afwisselend in Duitse en Belgische handen. En hoewel de site heel wat verbouwingen onderging in de 20ste eeuw (onder meer de sloop van de grote schuur) was een deel van de gebouwen, in het bijzonder de eenvoudige hoevewoning, nog vrij authentiek. De hoeve was – tot voor kort althans – het belangrijkste en meest monumentale relict met betrekking tot de slag van Halen. Tijdens een bezoek in augustus 2012 bleek onder meer dat de oorspronkelijke indeling van het woonhuis nog steeds was bewaard. De houten binnendeuren vertoonden op talrijke plaatsen nog opgevulde sporen van kogelgaten. In de woning was hevig gevochten van kamer tot kamer. Zo getuigde een wachtmeester van 4de Regiment Lansiers in 1962 in het BRT-programma Echo, hoe hij met zijn karabijn het traliehek voor een venster in de opkamer plooidde om te kunnen ontsnappen aan de infiltrerende vijand.

Op de binnenkoer bevond zich een porseleinen bloemenkrans die er in 1919 was neergelegd door de verloofde van kapitein-commandant Demaret.

(a)

(b)

(c)

Hij sneuvelde samen met adjudant Rousselet op de zolder van de hoeve. In de zuidoostelijke hoek van het poortgebouw werd op 25 augustus 1919 een gevelsteen ingehuldigd met een opschrift voor het 4de Regiment Lansiers, dat instond voor de verdediging van de hoeve.

In 2011 werd een bouwvergunning aangevraagd voor *“het innoveren van de historische hoeve IJzerwinning”*, een volledige nieuwbouw met stallingen voor paarden en verblijfslogies. Doordat de hoeve was opgenomen in de vastgestelde Inventaris van het Onroerend Erfgoed verleende het agentschap Onroerend Erfgoed een ongunstig advies op de vergunningsaanvraag. De verbouwing was immers te ingrijpend en er werd onvoldoende rekening werd gehouden met de erfgoedwaarden van de site. De deputatie van de provincie Limburg besliste evenwel in beroep de bouwvergunning te verlenen (58).

In het verleden was er al een poging ondernomen om de site te beschermen. In 1975 vroeg luitenant-kolonel André Tricout in een brief aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) om de hoeve te beschermen als monument. De toenmalige Rijksdienst voor Monumenten en Landschappen stelde een onderzoek in en adviseerde de KCML een bescherming van de hoeve als dorpsgezicht (59). In 1978 werd de procedure ingezet voor de bescherming van de *Hoeve IJzerwinning met haar directe omgeving*. Helaas besliste de toenmalige minister voor Nederlandse Cultuur en Vlaamse aangelegenheden in 1980 om het ongunstig advies van de Provinciale

Commissie voor Monumenten en Landschappen (PCML) te volgen. Deze commissie was van oordeel: *“dat het aangevoerde argument zuiver historisch en militair is en de hoeve bijgevolg niet de kwaliteit inhoudt voor een klassering als dorpsgezicht”* (60).

In de zomer van 2013, nauwelijks enkele maanden vóór de aanvang van het grote herdenkingsjaar WO I, ging de IJzerwinningshoeve tegen de vlakte en werd ze vervangen door een nieuwbouw. Enkel de gedenkplaat werd *in situ* behouden. Dit alles toont niet alleen hoe er vroeger tegen erfgoed uit WO I werd aangekeken, maar ook hoe kwetsbaar dit oorlogserfgoed nog steeds is, zelfs als het opgenomen is in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed (61). Toch neemt een dergelijke ingrijpende herbouw niet weg dat het huidige gebouw en haar locatie nog een zekere getuigeniswaarde kunnen blijven behouden voor het omringende landschap/slagveld. Maar dan moet dit landschap wel dringend de nodige aandacht en bescherming krijgen.

Gedenkteken voor de zwarte duivels

Dit gedenkteken voor de karabiniers-wielrijders bevindt zich bovenaan de zuidelijke berm van de Betserbaan, een diepe noord-zuid lopende holle weg die een belangrijke rol speelde in het verloop van de strijd. Op deze plaats leden de karabiniers-wielrijders hun zwaarste verliezen toen ze onder de voet werden gelopen door verschillende charges van de Duitse cavalerie. Door de urenlange weerstand die ze boden en hun donkere uniformen

Het gedenkteken voor de karabinier-wielrijders bijgenaamd de Zwarte Duivels
(foto O. Pauwels)

werden deze Belgische soldaten in Duitse krijgsverslagen een aantal maal *Schwarze Teufel* genoemd, wat hun later de bijnaam 'Zwarte Duivels' opleverde (62).

Het monument kwam er onder impuls van een vereniging van oud-militairen en de familie Stroobants, en werd ingehuldigd op 15 mei 1976. Het vierkant perkje is met een haag omheind en bereikbaar via een houten trap vanuit de Betserbaan. Er ligt een grote rots kwartsiet uit Elsenborn waarop een ijzeren plaat is bevestigd met het teken van de Zwarte Duivels. Aan de achterzijde van de steen was oorspronkelijk ook een plaat met de tekst: *Zwarte Duivels 12-08-1914* bevestigd. Achter het monument staat een houten kruis met opschrift *AAN DE DODEN/ AUX MORTS/ DEN GEFALLENEN*. Dit 'Europees kruis' werd pas tijdens de 75-jarige herdenking in 1989 opgericht als eerbetoon aan alle gesneuvelden. Toen werd ook een treurwilg aangeplant die er nog steeds staat en de gedenkplaats intussen domineert. Het monument is opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed (63).

Monument op het kerkplein

Het initiatief voor de oprichting van dit oorlogsgedenkteken ging uit van de Touring Club België. Net zoals haar Franse tegenhanger plaatste Touring Club demarcatiepalen op plaatsen waar grote wegen de frontlijn kruisten. Er werd echter zoveel geld ingezameld dat er nog budget over was. Daarom werd beslist om bijkomend een gedenkteken in Halen op te richten voor de karabiniers-wielrijders. Touring Club was immers ontstaan als een vereniging van fietsers en had ook mee geijverd voor de invoering van de fiets in het Belgische leger. Er was dus een nauwe band met dit bataljon (64).

Het ontwerp is van de hand van beeldhouwer Jules Jourdain en architect Victor Creten. De inhuldiging

Het gedenkteken in het centrum van Halen werd in 2014 als monument beschermd
(foto auteur, bew. H. Denis)

had plaats op 10 augustus 1924 in aanwezigheid van koning Albert, koningin Elisabeth en prins Leopold (65). De omgeving is sindsdien sterk gewijzigd. Het gedenkteken staat in een bloemenperk en is een mengvorm van een obelisk en een triomfzuil, voorzien van een groot medaillon en geflankeerd door twee halve cenotafen. Er zijn meerdere opschriften. De metalen gedenkplaat is later toegevoegd. Bovenaan de pijler prijkt het vergulde beeld van een middeleeuwse geharnaste ridder op een steigerend paard. De ruiter verwijst naar de cavaleriedivisie van het Belgisch leger, de geharnaste ridder naar het gedicht van pastoor Cuppens en de analogie die hij maakte tussen de Guldensporenslag en de 'Slag der Zilveren Helmen' (66). Op 22 januari 2014 werd dit gedenkteken, samen met 23 andere Limburgse oorlogsgedenktekens, beschermd als monument (67). Het is samen met de militaire begraafplaats het enige relict met betrekking tot de slag van Halen dat een formele wettelijke bescherming geniet.

Andere gedenktekens

Gedenkplaat 4de Regiment Lansiers

Op de hoek van de Kanonnierstraat en de Zittaardstraat bevindt zich een gedenkplaat voor het 4de Regiment Lansiers. De stenen plaat bevindt zich niet meer op haar oorspronkelijke locatie. Aanvankelijk stond de plaat op een eigen sokkel, nu is ze ingemetseld in de ommuring van de Heldenkapel, een eenvoudige bakstenen kapel die kort na de Tweede Wereldoorlog werd opgericht ter ere van de gesneuvelde burgers en militairen van

Gedenkplaat voor het
4de Regiment Lansiers op de
hoek van de Kannoniersstraat
en de Zittardstraat
(foto O. Pauwels)

Halen en van de oud-strijders. Zowel de kapel als de plaat zijn opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed (68).

Obelisk voor de 4de Gemengde Brigade

Onmiddellijk ten westen van de Belgische militaire begraafplaats in Velpen bevindt zich een gedenkteken dat werd opgericht in 1939 voor het 4de en 24ste Liniereregiment. Vooral het 4de Liniereregiment leed op deze plaats zware verliezen toen de infanteristen in de late namiddag van 12 augustus bevel kregen om vanuit de vallei van de rivier de Velp het hoger gelegen gehucht Velpen te heroveren. De slachting die er plaats vond – de aanval met bajonet op het geweer liep er letterlijk dood op een spervuur van Duitse mitrailleurs – is meteen ook de reden waarom de Belgische militaire begraafplaats zich in dit gehucht bevindt (69). In de buurt van deze locatie waren immers de meeste Belgische soldaten begraven.

Obelisk voor het 4de en
24ste Liniereregiment langs de
Liniestraat
(foto O. Pauwels)

De gedenksteen bestaat uit een vierkante piramidale hardstenen zuil op een hardstenen vierkant verhoog en is omgeven door plantsoen en geflankeerd door twee vlaggenmasten. Aan de voorzijde zit een koperen plaat met een herdenkingsopschrift aangebracht. Aan de drie andere zijden bevinden zich platen met namen van gesneuvelden. Het monument is opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed (70).

Brug over de Gete

De brug, die dateerde uit het einde van de 18de eeuw, was uit voorzorg door de pioniers-pontoniers van de cavaleriedivisie van springstoffen voorzien. Maar toen men bij de terugtrekking richting station van Halen de brug wou opblazen, liet de springstof het grotendeels afweten. Het gebruikte buskruit was, zoals heel wat materiaal, verouderd en in slechte staat (71). Daardoor werd enkel een deel van het brugdek vernield, schade die door de Duitsers snel was hersteld.

In de gevel van de vlakbij gelegen voormalige jeneverstokerij (Zwarte Duivelstraat 20) bevinden zich twee stenen gedenkplaten voor de Pioniers-Pontoniers-Cyclisten, naar wie de brug ook werd vernoemd. De tweede plaat herdenkt ook een gevecht op 13 mei 1940 toen op dezelfde plaats het 2de Regiment Karabiniers-Wielrijders korte tijd weerstand bood aan het Duitse leger.

Een opmerkelijke vaststelling is dat zowel de onmiddellijke omgeving als een deel van de brug nog overeenstemmen met de vernielde brug op een foto uit 1914. Het muurwerk van de brugwanden/pijlers (in baksteen en blauwe hardsteen) en de stenen trap op de rechteroever komen overeen met de huidige situatie. Zowel WO I als WO II hebben blijkbaar enkel het brugdek vernield. De rest heeft de tand des tijd goed doorstaan, wat van de brug en haar directe omgeving een interessant stukje erfgoed maakt. De brug is niet beschermd en niet in een inventaris opgenomen, drie van de omliggende gebouwen wel (molen, brouwerij en jeneverstokerij).

Een bijzonder museum

In de zuidwestelijke hoek van het slagveld, in het gehucht Rotem, bevindt zich het museum 'Slag der Zilveren Helmen'. Naast een indrukwekkende collectie is er ook een documentatiecentrum aanwezig. Dit klein maar bijzonder museum verhoogt in belangrijke mate de beleevingswaarde van het slagveld. Het is een privaat initiatief van de familie Stroobants die zich met veel zorg inzet voor de herinnering aan de slag en het behoud van het slagveld. Toen in de jaren '50 en '60 van vorige eeuw de eerste ontwerpen voor de vaststelling van de A2 autosnelweg (de huidige E314) werden

Het museum Slag der Zilveren Helmen bezit een unieke en waardevolle collectie (foto O. Pauwels)

gepubliceerd, liep het tracé ter hoogte van Halen nog dwars door het slagveld (72). De oprichter van het museum, Jozef Stroobants, pleitte er toen voor om het slagveld te vrijwaren. Een sterk staaltje van erfgoedzorg *avant la lettre*. Bij de uiteindelijke aanleg op het einde van de jaren '70 werd de A2 autosnelweg ten noorden van het slagveld ingeplant.

Hoe beschermen? Wat beschermen?

In het landschap tussen Donk, Halen, Zelk en Loksbergen zijn bovengronds en ondergronds nog relictten aanwezig die verband houden met een slagveld uit het begin van de Eerste Wereldoorlog: een militaire begraafplaats, een museum, verschillende gedenktekens, een hoeve, geruimde en verplaatste soldatenkerkhoven, massagraven voor paarden... Enkel het gedenkteken op het kerkplein en de militaire begraafplaats Velpen zijn beschermd als monument. De historische IJzerwinningshoeve ging in 2013 tegen de vlakte en werd vervangen door een nieuwbouw.

Het westelijk deel van het slagveld is, zoals aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, nog steeds agrarisch gebied. Slechts op enkele plaatsen is de ruimte die oorspronkelijk was ingenomen door akkerbouwgewassen gewijzigd naar weilanden en laagstamboomgaarden. De IJzerenbeek en de vallei

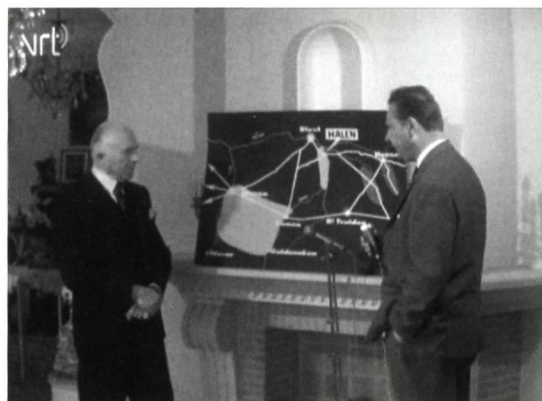
van de Velp staan op het gewestplan aangeduid als landschappelijk waardevol agrarisch gebied. Heel wat straatnamen verwijzen naar de veldslag: Zwarte Duivelstraat, Generaal de Wittestraat, Kannonierstraat, Lancierstraat, Liniestraat, Gidsenstraat, Zilveren-Helmenstraat. Ter hoogte van de oude stationsbuurt is de topografie wel ingrijpend veranderd. Het station is verdwenen. De oude spoorwegberm is deels ontsloten als een toeristisch fietspad. De aanwezigheid van een kmo-zone tussen de oude spoorlijn en de Diestersteenweg legt een ruimtelijke druk op de rand van het slagveld.

Op een verantwoorde manier omgaan met dit historisch slagveld en een degradatie ervan tegengaan kan wellicht enkel in een dialoog met de ruimtelijke planning (73). In West-Vlaanderen is daarom oorlogserfgoed uit de Eerste Wereldoorlog opgenomen in vijf verschillende aangeduide ankerplaatsen. Hierdoor moeten zowel de gemeente, de provincie als het gewest bij de opmaak van een ruimtelijk uitvoeringsplan (RUP) voortaan rekening houden met de aanwezige erfgoedwaarden (74).

In antwoord op verschillende parlementaire vragen en in zijn beleidsbrief gaf de bevoegde minister voor Onroerend Erfgoed aan dat ook minder bekende getuigen van de oorlog niet zouden

Het BRT-programma Echo interviewde in 1962 Duitse en Belgische oud-strijders die meevochten in Halen:

- (a) generaal Van Overstraeten, toen luitenant bij de artillerie, (b) Graaf von Zitzewits, luitenant bij het 2de Regiment Kurassiers en de enige overlevende officier van zijn bataljon, (c) Jozef Declercq soldaat bij het 1ste Bataljon Karabinier-Wielrijders. (d) Een wachtmeester van het 4de Regiment Lansiers toont hoe hij kon ontsnappen uit de belegerde IJzerwinningshoeve
(© VRT Beeldarchief)

(a)

(b)

(c)

(d)

vergeten worden. Voor het slagveld van Halen wordt een gelijkaardige piste als in West-Vlaanderen vooropgesteld: het aanduiden van een ankerplaats en de ruimtelijke vertaling ervan via een RUP (75). Maar het volledige parcours om tot een definitieve aanduiding te komen van de ankerplaats 'Slagveld Halen' is nog erg lang en bevat wellicht nog een aantal te nemen hindernissen.

Een vraag die intussen moet gesteld worden, is hoe duurzaam de piste van aangeduide ankerplaatsen is voor dit type van oorlogserfgoed. Wellicht is het een noodzakelijke stap, maar is het ook voldoende? Men kan zich afvragen of gelijklopend met deze poging tot ruimtelijke verankering van erfgoedwaarden en in afwachting van duidelijke resultaten, ook niet moet ingezet worden op een klassieke

Duitse IJzeren Kruisen en bodenvondsten afkomstig van Ehrenfriedhof 223
(foto O. Pauwels)

bescherming via de sectorale wetgeving: het nieuwe onroerenderfgoeddecreet. De nog niet beschermde gedenktekens in Halen zouden eveneens als monument kunnen worden beschermd. Dat dit voor sommige relictten nog niet is gebeurd, zoals het stenen kruis van *Ehrenfriedhof 223*, is op zijn minst merkwaardig te noemen. Ook een klassieke landschappelijke bescherming kan overwogen worden om minstens de kern van het slagveld te beschermen. Hoewel dit wettelijk instrument nog maar erg weinig wordt gebruikt, zou een beperkt gebied hiervoor in aanmerking kunnen komen, begrensd door de Mettenberg (Kanonniestraat) in het noorden, de Liniestraat in het zuiden, De Betserbaan in het oosten en de omgeving van de IJzerwinningshoeve in het westen.

Tot slot moet ook worden nagedacht over het archeologisch bodemarchief dat met dit slagveld samenhangt. Er werd al gewezen op het belang van de paardengraven die nog in grote aantallen in de ondergrond aanwezig kunnen zijn. Wellicht kan doelgericht geofysisch onderzoek dit soort contexten lokaliseren en afbakenen. Ook geruimde of verplaatste militaire begraafplaatsen zijn niet zonder belang (76) en worden best aangeduid in een archeologische inventaris. Een moeilijker te beantwoorden vraag is het probleem van metaaldetectie. Moet er een verbod komen op het gebruik van metaaldetectoren in dit soort zones? Kan systematisch karterend metaaldetectoronderzoek op dit type slagvelden uit het begin van de Eerste Wereldoorlog nog waardevol zijn? Is ballistisch onderzoek er enkel een aanvulling op de reeds bestaande historische dataset of kan het ook nieuwere en objectievere gegevens over de locatie en het juiste verloop van de strijd opleveren? Alleen wetenschappelijk onderzoek kan dit soort vragen beantwoorden. In ieder geval hebben sinds 2002 verschillende prospecties en opgravingen in West-Vlaanderen genoegzaam aangetoond dat archeologie van de Eerste Wereldoorlog een belangrijke component toevoegt aan de tastbare perceptie van het oorlogsgebeuren en zo een bijdrage levert aan de belevingswaarde van dit oorlogserfgoed (77).

Ten oosten van de westhoek...

Een kleinschalige zelfstandige overwinning van het Belgische leger in Halen op 12 augustus 1914 valt samen met één van de laatste cavaleriecharges uit de Europese militaire geschiedenis. De verouderde 19de-eeuwse oorlogsvoering moest het afleggen tegen modernere wapens en dit betekende het begin van een nieuwe manier van oorlogsvoering. Het nog aanwezige oorlogserfgoed in Halen is vrijwel niet beschermd en kwetsbaar.

Krijgsgevangen Duitse dragonders gefotografeerd in Diest een dag na het gevecht in Halen
(fotoalbum J. Pecher, © Liberaal Archief Gent)

Bij de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog gaat er traditioneel – en terecht – veel aandacht naar de Westhoek. Met circa 170 begraafplaatsen en 600 gedenktekens is het oorlogserfgoed er immers zeer talrijk aanwezig.

Maar vooraleer het westelijk front stagneerde raasde er door België een bewegingsoorlog. Van die eerste oorlogsweken zijn veel minder tastbare sporen bewaard gebleven. Dit heeft als gevolg dat de link tussen de *Groote Oorlog* en het huidige landschap er veel sneller vervaagt en definitief dreigt te verdwijnen. Nu meer dan ooit wordt het monumentaal, landschappelijk en archeologisch oorlogserfgoed geprofileerd als een unieke 'laatste' getuige die de herinnering aan de *Groote Oorlog* mee levend kan houden. Indien we ons oorlogsverleden ook voor toekomstige generaties in een juist perspectief willen plaatsen, is het belangrijk dat er actie wordt ondernomen om ook minder tastbaar oorlogserfgoed in de rest van Vlaanderen, zoals het slagveld in Halen, te beschermen en te behouden.

Peter Van den Hove is als archeoloog en erfgoed-onderzoeker verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed.

Eindnoten

- (1) Voor het tot stand komen van dit artikel ben ik dank verschuldigd aan: de familie Stroobants en het museum Slag der Zilveren Helmen, fotografen Oswald Pauwels en Hans Denis, Rob Troubleyn (Documentatie Centrum, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis), Marc Haegeman (Liberaal Archief Gent), Karel Verhelst, de Bibliothèque nationale de France, het beeldarchief van de VRT, Erfgoed Scherpenheuvel en Tomas Termote.
- (2) BAEYENS L., *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij het kaartblad Herk-De-Stad 76E*, Gent, 1974; BAEYENS L. en SCHEYS G., *Bodemkaart van België. Verklarende tekst bij het kaartblad Diest 76W*, Gent, 1958; FREDERICKX E. en GOUWY S., *Toelichting bij de Quartairgeologische kaart, kaartblad 25, Hasselt, Leuven*, 1996.

Aan het kasteel van Landwijk in Donk werd door de Duitsers een pontonbrug aangelegd om zo versneld troepen over de Gete te brengen
(foto O. Pauwels)

- (3) HUYGELIER J., *Het Belgisch Veldleger. Een historisch overzicht, 29 juli – 13 september 1914*, in: CASTEELS R. en VAN-DEGOOR G., 1914 in de regio Haacht. Kleine dorpen in de Grote Oorlog, z.p., 1993; DONVIL R., *De Grote Oorlog op kleine schaal. De gevechten aan de Getelinie in Oost-Brabant (1914)*, Leuven, 2012, p. 29-30 en p.70.
- (4) Een regiment telde 500 tot 600 manschappen.
- (5) Voor een gedetailleerd overzicht van de kleuren van de uniformen in het Belgische leger in 1914: <http://www.abl1914.be/uniform/uniform1914.htm> [geraadpleegd januari 2014]
- (6) DE VOS L., *Veldslagen in de lage landen*, Leuven, 1995, p. 127-135; ID., *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1996, p. 27-35.
- (7) DONVIL R., *op. cit.*, p. 32-41.
- (8) Op 11 augustus luidt het order van het Groot Hoofdkwartier nog steeds: *La mission de la Division Cavalierie de couvrir le flanc de l'armée reste entière*; GALET E., S. M. *Le Roi Albert. Commandant en chef devant l'invasion Allemande*, Parijs, 1931, p. 122.
- (9) De onderwijzer van Donk, A. Vanvuchelen, maakt notitie van beide gebeurtenissen in zijn dagboek. Zie hiervoor: *De slag der Zilveren Helmen, verdedigingslijn langs de Gete*, Herk-De-Stad, 1980, p. 41-42.
- (10) Dat wel degelijk de intentie bestond om tot Brussel door te stoten, blijkt uit het dagboek van generaal von der Marwitz. Twee dagen na zijn nederlaag in Halen schreef hij: "Mit meiner Tätigkeit wird man sehr unzufrieden sein, das wusste ich aber vorher. Alle denken, man hätte gleich durch bis Brüssel reiten sollen. In diesem niederträchtigen Gelände unmöglich!"; VON TSCHISCHWITZ E., *General von der Marwitz. Weltkriegsbriefe*, Berlijn, 1940, p. 21.
- (11) DONVIL R., *op. cit.*, p. 71-73.
- (12) Bijna 50 jaar later verduidelijkte Van Overstraeten die beslissing in het BRT-programma Echo: enkele dagen vóór het uitbreken van de oorlog had hij namelijk, als officier bij de artillerie, de kans gehad om een oefencharge van een brigade gidsen en lansen bij te wonen in het kamp van Beverlo. De doodsvrachting waarmee hij de ruiters moderne wapens had zien trotseren liet een diepe indruk op hem na. Daarom adviseerde hij zijn generaal om in Halen de vijand niet te paard te trotseren.
- (13) Dit overzicht is hoofdzakelijk gebaseerd op: DONVIL R., *De Grote Oorlog op kleine schaal. De gevechten aan de Getelinie in Oost-Brabant (1914)*, Leuven, 2012, p. 32-4; TASNIER L. en VAN OVERSTRAETEN R., *La Belgique et la guerre, III: Les opérations militaires*, Brussel, 1923, p. 66-97; VANTHUYNE H. J., *De dag dat cavalerie voor 't laatst storm reed*, Halen, 1984; *Halen zonder Glans of Gloria (12 augustus 1914)*, studiemap museum Slag der Zilveren Helmen, 2de bijgewerkte uitgave, Halen, 1984.
- (14) GALET E., *op. cit.*, p. 122.
- (15) VANTHUYNE H. J., *op. cit.*, p. 37-39; Getuigenis van kurasier Arthur Brühne, museum Slag der Zilveren Helmen.
- (16) DONVIL R., *op. cit.*, 75-78.
- (17) VANTHUYNE H. J., *op. cit.*, p. 45-46; VAN OVERSTRAETEN R., *Une victoire vécue: Haelen le 12 août 1914*, in *Le Folklore Brabançon*, 1964, nr. 162, p. 146 en 147.
- (18) Ulanen droegen net zoals de Belgische lanseniers een *czapka* op het hoofd. Duitse ruiters werden door de Belgische bevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog steeds 'ulanen' genoemd terwijl het ook om andere ruiters kon gaan zoals dragonders of kurassiers. Duitse dragonders droegen een zwarte lederen pinhelm. Duitse kurassiers droegen een metalen pinhelm.
- (19) Getuigenis van karabinier-wielrijder François De Braeckeleer, neergeschreven in 1920 en vermeld in het boek: LAM-PAERT R., *Van Maas tot IJzer. België in Wereldoorlog I*, Erpe, 2008, p. 10-14.
- (20) GALET E., *op. cit.*, p. 123. Dit bericht bevatte hoofdzakelijk foutieve informatie verzonden door de eerste legerdivisie in Tienen. De cavaleriedivisie was op dat ogenblik nog steeds in gevecht.
- (21) Rapport van kolonel E. Van Dooren (4de Regiment Jagers te Paard), Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Documentatiecentrum, Fonds EX-CDH, map 4586, p. 19-21.
- (22) GALET E., *op. cit.*, p. 124.
- (23) Recent werden in Scherpenheuvel 175 oorlogsbrieven teruggevonden die dateren van onmiddellijk na de slag in Halen. De brieven en kaarten waren afgestempeld maar werden nooit bezorgd. Uit de teksten blijkt duidelijk dat het slagveld op 13, 14 en 15 augustus 1914 drukt werd bezocht door nieuwsgierige burgers en souvenirjagers. Met dank aan Erfgoed Scherpenheuvel (Gust Deflem en Michael Hanne) voor deze informatie.
- (24) HAVERSOCK N. A., *Fifty Years at the Front: The Life of War Correspondent Frederick Palmer*, Washington, 1996, p. 165.
- (25) Rapport van kolonel E. Van Dooren, *op. cit.*, p. 23.
- (26) *Bibliothèque nationale de France* in Parijs (foto's van het *agence Meurisse*, opgericht door de Belgische fotograaf Louis Meurisse), *Library of Congress* in Washington (foto's van *Bain News Service*) en in het *Imperial War Museum* in Londen. Deze foto's zijn online raadpleegbaar.
- (27) Bijvoorbeeld: TASNIER L. en VAN OVERSTRAETEN R., *op. cit.*

- (28) Bijvoorbeeld in de reeks 's Lands Glorie, uitgegeven in 6 boekdelen tussen 1949 en 1961 bij Historia.
- (29) Frederick Palmer was de eerste Amerikaanse oorlogscorrespondent die werd onderscheiden met een *Distinguished Service Medal*. Omtrent zijn bezoek aan Halen: PALMER F., *My Year of the Great War*, New York, 1915, p. 22.
- (30) GIBSON H., *A Journal from Our Legation in Belgium*, New York, 1918, p. 84-88.
- (31) Zijn collectie van ruim 250 foto's wordt samen met zijn oorlogscorrespondentie bewaard in het Liberaal Archief in Gent. Met dank aan Marc Haegeman. Zie ook VANACKER D., *Un mitrailleur à l'Yser. La correspondance de guerre de Jean Pecher 1914-1918*, Brussel, 2012, p. 58.
- (32) Vergelijking tussen een foto met titel *Corner of battlefield Haelen* (in *Library of Congress, LC-DIG-ggbain-17368*) en een foto in *L'Illustration. Journal Universel*, van 22 augustus 1914, p. 153.
- (33) DE SCHAEPDRIJVER S., *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam-Antwerpen, 1997, p. 75.
- (34) *Ibidem*, p. 71-74; VAN ONSEM R. en VAN THIENEN A., *Geschiedenis van het Belgisch Leger van 1830 tot heden, Deel 1 van 1830 tot 1919*, Brussel, 1982, p. 296.
- (35) VANDEWEYER L., *De Eerste Wereldoorlog. Koning Albert en zijn soldaten*, 2005, Antwerpen, p. 69.
- (36) VANACKER D., *op. cit.*, p. 60.
- (37) TUCHMAN B., *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, New York, 1962, p. 38-40.
- (38) GUDERIAN H., *Achtung – Panzer! die Entwicklung der Panzerwaffe, ihre Kampftaktik und ihre operativen Möglichkeiten*, 1930, p. 26-31.
- (39) Tekst overgenomen in: VERHELST K. (m.m.v. VAN LAERE R.), *De Eerste Wereldoorlog in Limburg. Verslagen. dl. 1*, Hasselt, 1997, p. 280-283.
- (40) DONVIL R., *op. cit.*, p. 104.
- (41) *Nauwkeurig verslag over deze Slag van Halen met lijst der genoeuwde Belgische Helden*, uitgegeven door Cleermans – Saelens, Halen, na 1918; *Halen zonder Glans of Gloria*, *op. cit.*, bijlagen E en F.
- (42) *De slag der Zilveren Helmen*, p. 80.
- (43) De foto's worden bewaard in het museum Slag der Zilveren Helmen.
- (44) *Ibidem*, p. 75 en 81; VERHELST K., *op. cit.*, dl. 1, Hasselt 1997, p. 527.
- (45) *Deutsche Kriegsgräberstätten in Belgien. Amtl. Deutschen Kriegsgräberdienst in Belgien*, (Verlag Gerhard Stalling A.G. Verlagsbuchhandlung Oldenburg i.o.), 1938, p. 29-30.
- (46) ID: 214017 [<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>, geraadpleegd mei 2014]
- (47) VERHELST K. (m.m.v. VAN LAERE R.), *De Eerste Wereldoorlog in Limburg. Verslagen, dl. 2*, Hasselt, 1997, p. 526.
- (48) STREUVELS S., *In oorlogstijd: het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*, Brugge, 1979, p. 464.
- (49) *De slag der Zilveren Helmen*, p. 121.
- (50) *Ibidem*, p. 74, p. 80 en p. 126.
- (51) VERHELST K., *Het gedenkteken van de Slag der Zilveren Helmen te Halen*, onuitgegeven studie, Halen, 1997, p. 9.
- (52) Ministerieel besluit van 28 juli 2008 houdende bescherming als monument van de Belgische militaire begraafplaatsen te Halen en Leopoldsburg (publicatie Belgisch Staatsblad 1 september 2008).
- (53) BEERNAERTS E., *Haelen (12 août 1914). Réponse au livre du Lieutenant-Général De Witte publié et signé par lui en date du 27 mars 1920*, Brugge, 1921, p. 75; VON TSCHISCHWITZ E., *op. cit.*, p. 22.
- (54) CUPPENS A., *De "Hunnen" in het Hageland, Maeseycker Weekblad*, September 1914; VERHELST K., *op. cit.*, dl. 2, Hasselt, 1997, p. 529.
- (55) VERHELST K., *op. cit.*, dl. 2, p. 520.
- (56) Karren met ongebluste kalk werden vanuit Diest naar het slagveld gebracht: Rapport van kolonel E. Van Dooren, *op. cit.*, p. 22.
- (57) ERVYNCK A. en LENTACKER A., *They shoot horses don't they? Skeletten van paarden en muilieren als erfgoed uit de Grootte Oorlog*, in *M&L. Tijdschrift voor monumenten, landschappen en archeologie*, jg. 33, nr. 2, 2014, p. 18-19.
- (58) Archief agentschap Onroerend Erfgoed Hasselt. Met dank aan Ingrid Vanderhoydonck.
- (59) *Ibidem*, inspectieverslag van J. Gyselinck (04/06/1975).
- (60) *Ibidem*, advies KCML (24/07/1975) en advies PCML (20/03/1979).
- (61) SCHLUSMANS F. (e.a.), *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Limburg, Arrondissement Hasselt, 6N1 (A-Ha)*, Gent, p. 221; ID 21761 [<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>, geraadpleegd juli 2014]
- (62) DONVIL R., *op. cit.*, p. 70.
- (63) ID 214018 [<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>, geraadpleegd juli 2014]
- (64) VERHELST K., *op. cit.*, onuitg. studie, p. 3.
- (65) *Le Patriote Illustré*, 17 augustus 1924.
- (66) VERHELST K., *op. cit.*, onuitg. studie, p. 6-9.
- (67) Ministerieel besluit van 22 januari 2014 tot bescherming als monument van oorlogsgedenkteken in Halen (publicatie Belgisch Staatsblad 20 februari 2014).
- (68) ID 214018 [<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>, geraadpleegd juli 2014]
- (69) VANTHUYNE H. J., *op. cit.*, p. 92-93.
- (70) ID 214019 [<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>, geraadpleegd juli 2014]
- (71) DE WITTE L., *Haelen (12 août 1914)*, Brussel, 1920, p. 29.
- (72) Plannen bij: het koninklijk besluit van 26 juni 1958 tot indeling van de ontworpen openbare weg Brussel-Namen bij de categorie der autosnelwegen (Belgisch Staatsblad 2 augustus 1958) en het koninklijk besluit van 24 maart 1969 tot indeling van de ontworpen weg Bertem-Lummen bij de categorie der autosnelwegen (Belgisch Staatsblad 25 april 1969); mondelinge mededeling van de familie Stroobants.
- (73) VERNIMME N. (ed.), *Omgaan met oorlogserfgoed*, (VIOE-Handleidingen, 2), Brussel, 2010, p. 18.
- (74) VERBOVEN H., *Naar een integratie van (archeologisch) WO I-erfgoed in ruimtelijke plannen*, in *Conflict in Contact I. Ieper 23 november 2013*, p. 135-136; VERBOVEN H., *De Westhoek ondermijnd (1914-18)*, in *M&L. Tijdschrift voor Monumenten, Landschappen en Archeologie*, jg. 33, nr. 1, 2014, p. 26.
- (75) Vlaams Parlement, antwoorden op schriftelijke vragen: nr. 534 van 13 september 2010 van Dirk Van Mechelen, nr. 206 van 2 februari 2011 van Dirk Van Mechelen, nr. 101 van 29 november 2013 van Karin Brouwers; *Beleidsbrief 2012-2013 Onroerend Erfgoed* van minister Geert Bourgeois, p. 8-9.
- (76) Tijdens archeologisch onderzoek op een geruimde Duitse begraafplaats in Beselare (West-Vlaanderen) werden, naast persoonlijke voorwerpen van soldaten, ook nog menselijke overblijfselen aangetroffen. De menselijke resten werden hoofdzakelijk teruggevonden in geruimde graven zonder kist. Mededeling van collega Marc Dewilde, waarvoor dank. Een publicatie van dit onderzoek is in voorbereiding.
- (77) DEWILDE M., *De Eerste Wereldoorlog en archeologie*, in CHIELENS P., DENDOOVEN D. en DECOODT H. (ed.), *De laatste getuige. Het oorlogslandschap van de Westhoek*, Tielt, 2006, p. 140; DEWILDE M., DE MEYER M. en SAUNDERS N. J., *Archeologie van de "Grootte Oorlog". De Vlaamse situatie*, in *M&L. Tijdschrift voor Monumenten, Landschappen en Archeologie*, jg. 26, 2007, nr. 1, p. 37-54.

Een veldhospitaalbarak uit de Eerste Wereldoorlog op het domein De Lovie in Poperinge

Dries Vanhove

Het onderzoek ter voorbereiding van de restauratie van dit relict uit de *Groote Oorlog* bracht interessante gegevens aan het licht ⁽¹⁾. Deze houten *uitneembare barak* is een zeldzaam bewaard voorbeeld van de veldhospitalen, ingericht dichtbij het front door de Gezondheidsdienst van het Belgische Leger. Deze barak werd samen met de zogenaamde Chinese Poort beschermd als monument op 1 juli 2009 ⁽²⁾. Oorspronkelijk afkomstig van de hospitaalsite het Doorntje in Houtem werden de barak en de poort na de sluiting van het hospitaal in de jaren '30 van de 20ste eeuw overgebracht naar het domein De Lovie, waar ze binnenkort gerestaureerd zullen worden. In deze bijdrage worden deze overblijfselen gekaderd binnen de context van de veldhospitalen en de levering van de barakken hiervoor ⁽³⁾.

De veldhospitaalbarak op het domein De Lovie in Poperinge (foto O. Pauwels)

De eerste hospitaalsites

Bij de stabilisatie van het oorlogsfront aan de IJzer was de chaos groot. Naast de ad hoc ingerichte hospitalen in de nabijheid van het front, die opnieuw ontruimd dienden te worden zoals in Veurne, werden de gewonden aanvankelijk nog systematisch met treinen geëvacueerd naar een hospitaal in het Franse Calais en vandaar verder naar Engeland. In de winter 1914-1915 vatte het Belgisch Leger de idee op om de gewonden en zieken dicht bij het front te verzorgen. Een groot aantal hospitalen werd opgericht op Belgische bodem, met vooruitgeschoven chirurgische posten dicht bij het front voor het toedienen van de dringende eerste zorgen. Oorspronkelijk werden gewonden in bestaande gebouwen ondergebracht en soms nog tijdelijk in tentenkampen, maar al snel werden grote hoeveelheden houten barakken besteld voor de inrichting van deze veldhospitalen.

Het Belgische Rode Kruis richtte als eerste een hospitaal op in de nabijheid van de frontzone. Op de site van *l'Océan* in De Panne werden al in januari en februari 1915 houten barakken geplaatst. Het Rode Kruis organiseerde een prijsvraag bij drie Britse firma's waarna de barakken in drie bestellingen geleverd werden door de firma *Harrods Stores Ltd.* in Londen. Dat het Rode Kruis zich tot Groot-Brittannië richtte was niet zo verwonderlijk vermits een belangrijk deel van zijn fondsenwerving uit dat land kwam. De prijsvraag betrof grote paviljoenen van respectievelijk 100, 240 en 300 bedden (4).

Barakken van de Gezondheidsdienst van het Belgisch Leger

Bijna gelijktijdig ontwikkelde het Belgische Leger, samen met firma gebroeders Hamon uit Parijs, een baraktype, gekenmerkt door een verhoogde lichtstraat, die naast verlichting ook voor een goede verluchting moest zorgen. Deze barakken hadden een breedte van 6 meter en een standaardlengte van 28 meter of 14 traveeën. De eerste hiervan verschenen in april 1915 in het veldhospitaal van Cabour in Adinkerke. Kort daarna werden ook in Beveren aan de IJzer en in Hoogstade militaire hospitalen opgericht met gelijkaardige barakken (5), en zo ook in het hospitaal op het Doortje in Houtem. Het baraktype Hamon komt ook voor op Noord-Franse sites van de Gezondheidsdienst van

het Belgisch Leger, zoals de militaire hospitalen *Petit Fort Philippe* in Gravelines, *Bonsecours* en *Anglo-Belge* in Rouen, het militair hospitaal in Bourbourg, een hospitaal nabij het kasteel van Recques in Montreuil-sur-Mer, die naast de chirurgische hospitalen nabij het front in werking bleven. De barakken waren ook terug te vinden in de ziekenboegen van de divisies (*Infirmaries Divisionnaires*). Dit zijn kleinere hospitaaleenheden voor eerste zorgen die nog dicht bij het front gelegen waren zoals Krombeke en Fortem. Later tijdens de oorlog waren er barakken in de nationale school voor oorlogsgemutileerden in het Franse Port-Villez en in het militair hospitaal in Woluwe op het einde van de oorlog (6). Deze lijst is nog onvolledig.

Ook op enkele andere sites zien we deze hospitaal-barakken verschijnen, mogelijk ten gevolge van een

Ziekenboeg van de divisie van het Belgisch leger in Krombeke (collectie auteur)

Belgisch militair hospitaal in Montreuil-sur-Mer, met op de achtergrond het Château de Recques (collectie auteur)

Belgisch militair hospitaal
Cabour in Adinkerke
(© Archief van het Koninklijk Paleis)

Belgisch militair hospitaal
in Woluwe (na 1919), interieur
van een slaapzaal
(collectie auteur)

Hôpital Militaire de Woluwé.
Rééducation des Grands Blessés de la Guerre.
Une Chambre - Dortoir.

logistieke tussenkomst van het Belgische Leger. Zo bijvoorbeeld op het burgerlijk hospitaal Elisabeth op het domein het Couthof in Proven, waar naast een allegaartje van verschillende types barakken ook Hamonbarakken waren (7). Of nog op de site van de School van de Koningin in Wulveringem, waar deze barakken, naast andere types, vooral gebruikt werden als slaapzalen en klaslokalen (8).

In zijn studie vermeldt Léopold Melis, hoofd van de Gezondheidsdienst van het Belgisch Leger, zichzelf als ontwerper van de idee van de barakken en kolonel Wallens van de Genie van het Belgisch Leger als uitwerker van het type; de firma Hamon wordt als uitvoerder vermeld (9). Deze demonteer-

bare barak kreeg de naam *pavilion du SSA*, naar de *Service de Santé de l'Armée*, de Gezondheidsdienst van het Belgisch Leger. Ook de firma Hamon zelf vermeldde in haar correspondentie dat dit type barak door hen op basis van gegevens en aanwijzingen van kolonel Wallens werd ontwikkeld (10). De firma blijkt een belangrijke rol gespeeld te hebben in de ontwikkeling van het baraktype. Zowel op eigentijdse plannen als in de briefwisseling wordt immers melding gemaakt van *système breveté SGDG*, het Franse patentsysteem *Sans Garantie Du Gouvernement*. Hoewel dit niet echt bewezen kan worden, heeft het er alle schijn van dat de Belgische Genie instond voor het uitzicht en functionaliteit van de barakken (afmetingen, het

Houten koeltoren uit het begin van de 20ste eeuw gemaakt door de firma van de gebroeders Hamon
(©Hamon & Cie International s.a.)

De firma Hamon tijdens de Eerste Wereldoorlog

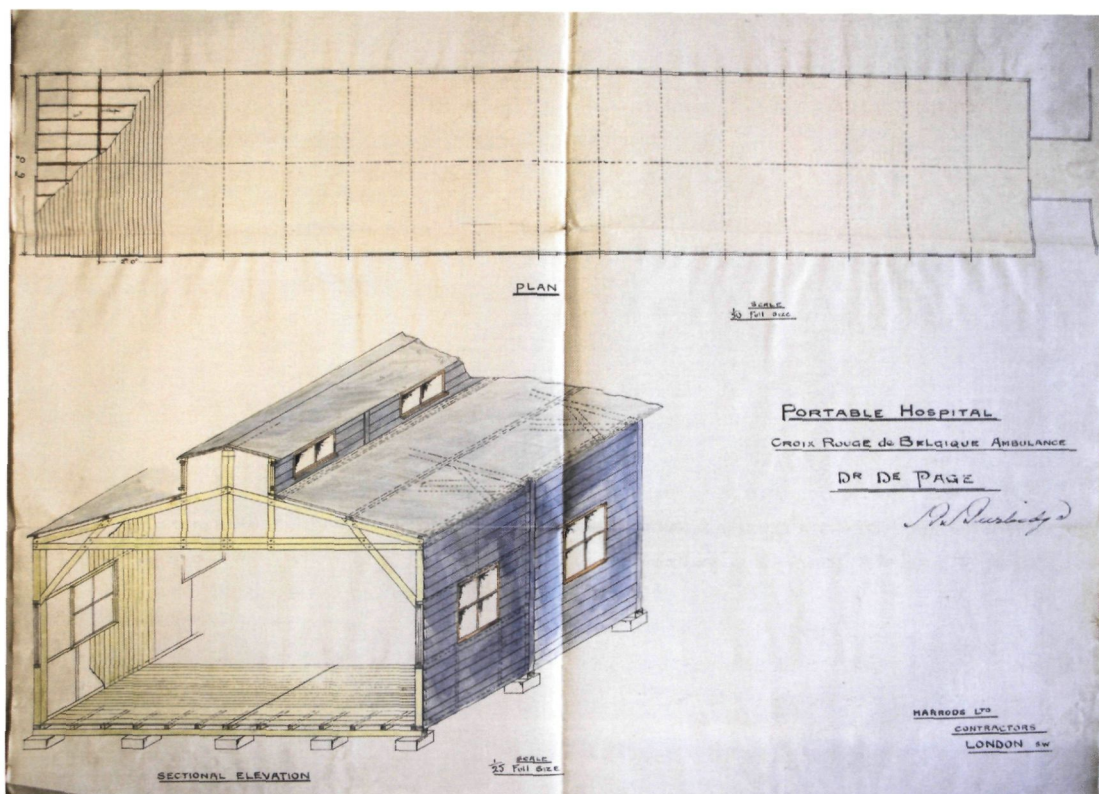
De firma Hamon ontstond in 1914 door de fusie van de bedrijven van de gebroeders Achille en Ferdinand Hamon, van Bretoense afkomst. Ferdinand had in 1906 een bedrijf opgericht in Brussel, maar hij moest vluchten voor de oorlog. Hij vervoegde het bedrijf van zijn broer Achille, opgericht in Parijs in 1904. Beide bedrijven waren vóór de oorlog actief in de productie van houten koeltorens. Tijdens de Eerste Wereldoorlog stelden ze hun expertise ter beschikking van het Franse leger en bouwden structurele systemen en hutten voor loopgraven. De firma had nog andere tijdelijke constructiesystemen in de aanbieding. Het baraktype ontwikkeld voor het Belgische Leger lijkt evenwel volgens de huidige stand van onderzoek uitsluitend aan Belgische klanten te zijn geleverd.

Na de oorlog was de firma ook actief in het bouwen van noodwoningen voor het Belgische Koning Albert fonds (11), waarna de firma zich opnieuw toelegde op het bouwen van betonnen koeltorens. De firma Hamon is vandaag nog steeds een van de leidinggevende multinationale firma's in deze branche.

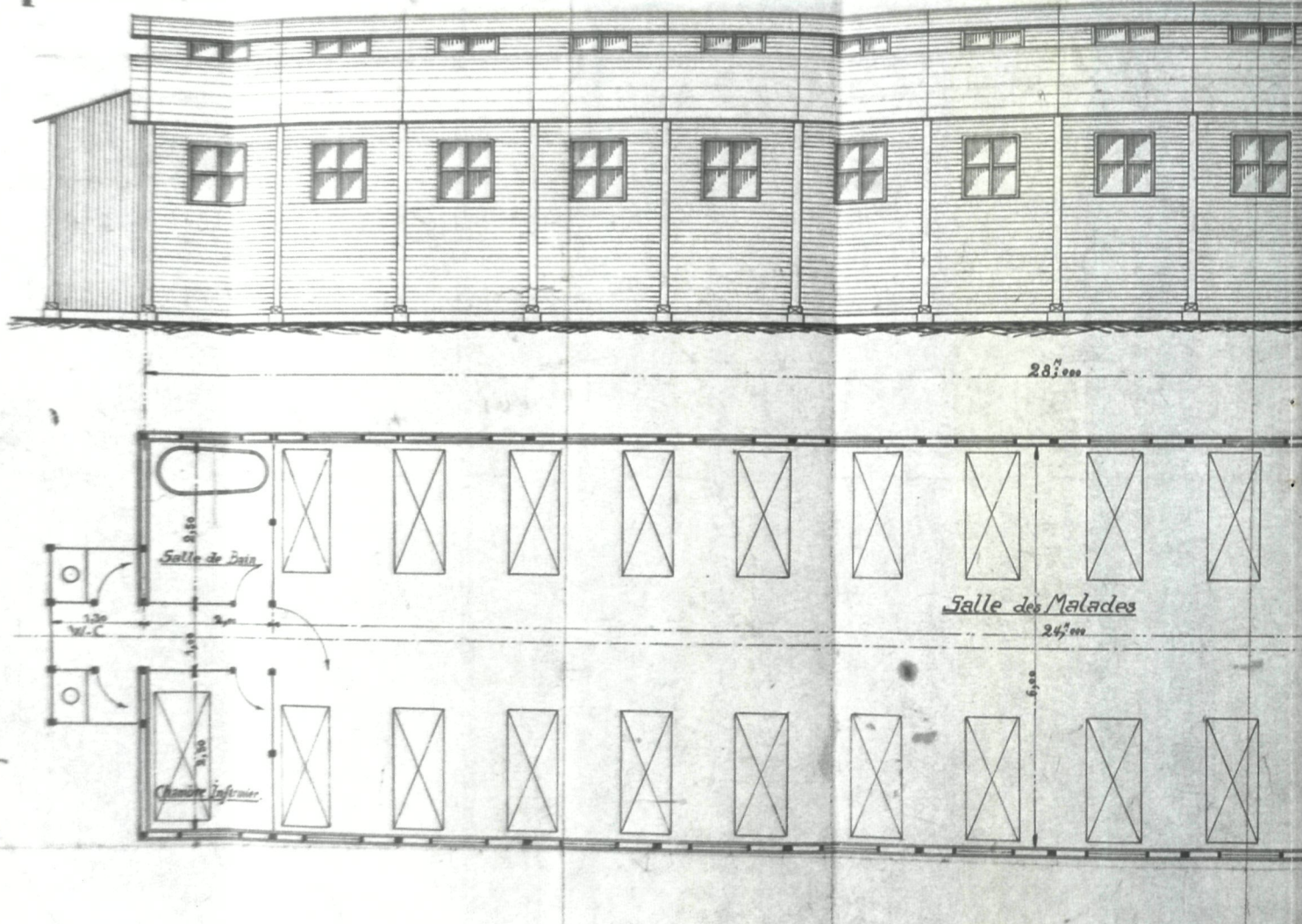
principe van de overlangse lichtstraat en verluchtingsmogelijkheid, vensterdisposities, indeling van de barakken) en de firma Hamon voor het constructieprincipe. Het uitgekiende constructieprincipe en de opdeling in bouwmodules leverden een systeem op dat bij uitstek snel monteerbaar en demonteerbaar was en gemakkelijk te vervoeren.

Conflict van de firma Hamon met het Belgische Rode Kruis

Hoewel deze aanvaring van de firma Hamon met het Belgische Rode Kruis maar een voetnoot was in de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog, bleken de archiefdocumenten hierover bijzonder

Plan voor een baraktype voor het Belgische Rode Kruis van de firma Harrods Ltd, in Londen
(©Rijksarchief Brussel, archief van het Rode Kruis)

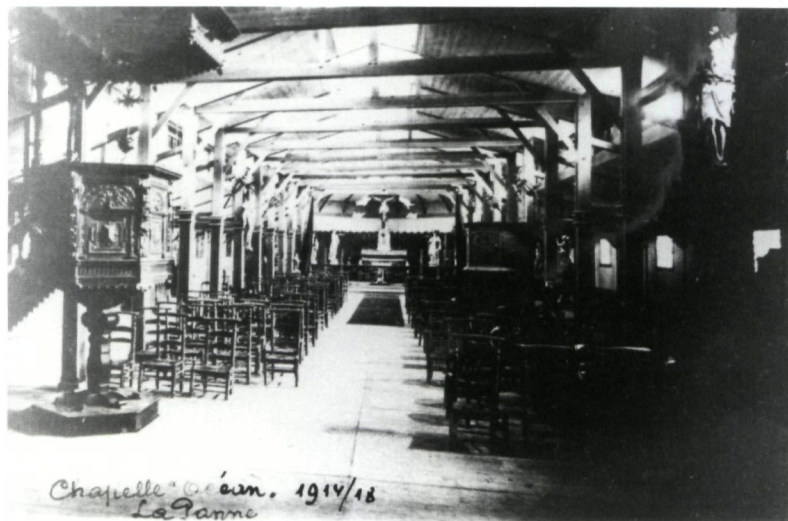
Plan van de Firma Hamon Frères in Parijs (1915) voor een hospitaalbarak voor een nieuw hospitaal van het Rode Kruis (© Rijksarchief Brussel, archief van het Rode Kruis)

De kapel van het hospitaal l'Océan van het Rode Kruis in De Panne, exterieur en interieur (collectie Jozef Ameeuw)

belangrijk voor het bouwhistorisch onderzoek van het baraktype Hamon, omdat ze veel geschreven bronnen en plannen bevatten (12).

In september 1915 maakte de firma Hamon een offerte op voor het Belgische Rode Kruis, voor een nieuw hospitaal met 1000 bedden in Brussel, op te richten na de oorlog. Men was toen immers nog

optimistisch over het snel beëindigen van deze oorlog. De inrichting bestond uit verschillende modules van 6 lazaretten van 32 x 6 meter gebaseerd op het SSA type barak, met verbindingsgangen geschikt rond een centrale operatiezaal. De plannen werden specifiek aangepast aan de wensen van dokter Antoine Depage. In concreto zijn de barakken hoger en langer (16 traveeën in

Chapelle l'Océan. 1914/18
La Panne

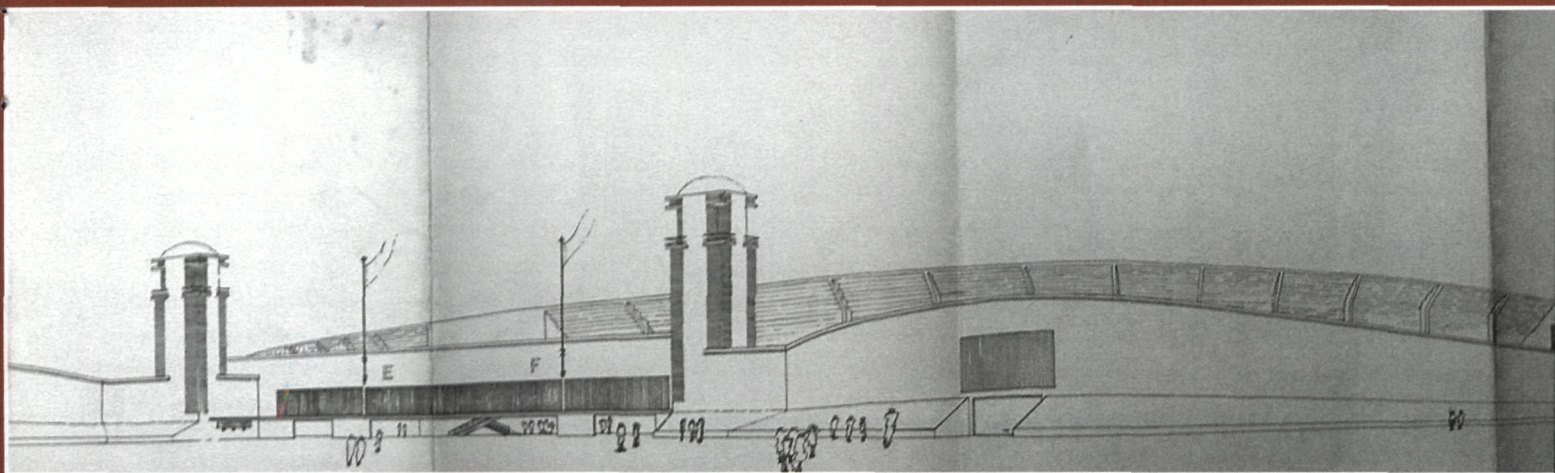
Binnenkrant
Nr. 186

Bijlage bij
M&L 33/5
sept.-okt. 2014

M&L

Binnenkrant

Perspectieftekening
voor Stadion Antwerpen –
Linker Scheldeoever,
Henry van de Velde,
15 oktober 1933
(foto T. Verhofstadt,
© AAM – Fonds Blaton)

Publicaties

› Leni Thiers

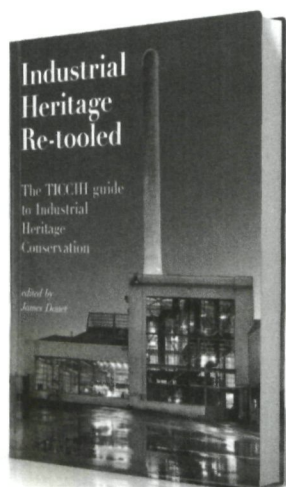
INDUSTRIAL HERITAGE RE-TOOLED

**DOUET J. (ed.), Industrial Heritage Re-tooled.
The TICCIH-guide to Industrial Heritage Conservation.**
Lancaster, 2012, ISBN 978-1-85936-218-1

Industrial Heritage Re-tooled werd uitgegeven door *The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage* (TICCIH), een organisatie die in 1977 werd opgericht als internationale koepelorganisatie voor industrieel erfgoed. TICCIH draagt bij tot het verspreiden en verdiepen van de kennis van en het begrip voor industrieel erfgoed. Dit leidde tot de ondertekening in 2003 van het *Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*. In 2011 werd een ingekorte versie aangenomen door ICOMOS, namelijk *Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. Het charter definieert industrieel erfgoed en zijn waarden. Er worden aanbevelingen gedaan voor omgang met industrieel erfgoed met als eerste belangrijke stap identificatie, registratie en onderzoek. Er is nood aan een wettelijke bescherming, waarbij rekening wordt gehouden met de specificiteit van dit type erfgoed. Bij het behoud spelen echter niet enkel de overheden een belangrijke rol, maar ook de lokale gemeenschap en vrijwilligersorganisaties. Conservering en herbestemming moeten vertrekken vanuit een grondige kennis van de industriële site en het industrieel proces dat er heeft plaatsgevonden. Het belang van gespecialiseerde opleidingen voor professionele erfgoedzorgers en de uitbouw van een educatieve werking wordt benadrukt, evenals de nood aan ontsluiting en presentatie van het industrieel erfgoed voor een breed publiek.

Met *Industrial Heritage Re-tooled* wil TICCIH de principes van het *Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* onder de

aandacht brengen bij een breder publiek. Hiervoor doet de organisatie beroep op 33 auteurs, onder de eindredactie van James Douet. Het boek start bij de betekenis en waarden van het industrieel erfgoed (deel I), geeft richtlijnen voor het onderzoek naar industriële sites (deel II) en voor de omgang met dit erfgoed nu en in de toekomst (deel III), om te eindigen met een pleidooi voor ontsluiting (deel IV) en integratie van industrieel erfgoed in het onderwijs (deel V). Tot slot wordt de werking van TICCIH toegelicht (deel VI) en is de tekst van het *Nizhny Tagil Charter* integraal opgenomen.

Dankzij deze opbouw komen alle mogelijke aspecten van het industrieel erfgoed aan bod, roerend (bedrijfsarchieven, museumcollecties, immaterieel erfgoed) en onroerend (gebouwd en landschappelijk). Sommige artikels omvatten enkel een situering van het onderwerp en missen daardoor concrete voorbeelden of verdere uitwerking. Als lezer blijf je hier op je honger zitten. Een aantal auteurs slaagt er wel in een bondig, maar krachtig verhaal te brengen. Zo verhaalt Paul Smith in *Choosing what to preserve* hoe de *Direction générale des patrimoines* een inventaris opmaakte van het industrieel erfgoed in Frankrijk als basis voor hun industrieel-erfgoedbeleid. Een voorbeeld dat zeker als inspiratie kan dienen voor het erfgoedbeleid in andere landen en regio's zoals Vlaanderen.

Bij identificatie, registratie en evaluatie van industrieel erfgoed volstaat het niet om enkel aandacht te besteden aan de architecturale en kunsthistorische erfgoedwaarden. Het industriële proces is even, zo niet waardevoller dan deze 'traditionele' erfgoedwaarden. Gustav Rossnes omschrijft in *Process Recording* zeer duidelijk op welke wijze een onderzoeker of beheerder van industrieel erfgoed dit productieproces in kaart kan brengen. *Industrial Heritage Re-Tooled* is een interessant boek dat dankzij het laagdrempelig karakter ook toegankelijk is voor de geïnteresseerde lezer, die een eerste kennismaking met dit type erfgoed zoekt. Maar dankzij de vele praktijkvoorbeelden en de diversiteit aan benaderingen van het industrieel erfgoed (minimale registratie, erfgoedbeleid, ontsluiting) biedt het ook inspiratie aan de erfgoedprofessional met een passie voor industrieel erfgoed.

› Anna Bergmans

HET ARCHIEF IVO BAKELANTS DIGITAAL

Ivo Bakelants, De glasschilderkunst in België in de 19de en 20ste eeuw. Repertorium van A tot Z

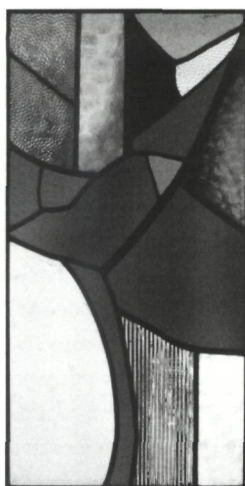
Digitale uitgave van de inventaris Ivo Bakelants, Christina Ceulemans, Brussel, 2014, ISBN 978-2-930054-22-3

Voor de studie van de glasschilderkunst in België kwam in juli 2014 een belangrijk werkinstrument ter beschikking, namelijk de digitale uitgave van het levenswerk van Ivo Bakelants door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.

Ivo Bakelants (°1934), glazenier en bekend figuur in het Antwerpse culturele leven, werkte van 1967 tot 2007 aan zijn inventaris van de 19de en 20ste-eeuwse glasschilderkunst in België. In een periode dat hiervoor nog weinig aandacht bestond, startte hij een grootscheeps project en verwerkte hij alle mogelijke documentatie op een fiche, zoals toen gebruikelijk was. Door systematisch de beschikbare gepubliceerde bronnen te exciperen, met een doorgedreven wil om ook andere gegevens te weten te komen via interviews, door archiefonderzoek en door plaatsbezoeken af te leggen, bracht Ivo Bakelants een documentatie samen van grote waarde. In totaal maakte de auteur 6000 fiches.

Glazenier Ivo Bakelants (1986)

Abstracte compositie, glas-in-loodraam, 1980, Ivo Bakelants
(© KIK-IRPA Brussel)

Zelf gaf hij op basis van dit materiaal drie boekdelen uit.

Deel 1 (letter A) in 1983 en 1986, deel 2 (letter B) in 1986 en deel 3 (letter C) in 1992. De alfabetische indeling had zowel betrekking op de geografie, de namen van de gemeenten dus, als op de namen van de glaskunstenaars. Deel 3 werd uitgegeven in eigen beheer. Om gezondheidsredenen kon Ivo Bakelants zijn werk niet voltooien.

Het *Corpus Vitrearum* België uitte meermaals zijn bezorgdheid over het verder bestaan van het omvangrijke archief van Ivo Bakelants en kon bij zijn echtgenote Antonia Cools bewerken dat alle documenten tijdelijk werden overgebracht naar het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Daar werden de handgeschreven fiches gedigitaliseerd. Er werd geopteerd om geen enkele wijziging, toevoeging of correctie op de fiches aan te brengen. In de originele vorm gescand zijn ze nu raadpleegbaar en verrijkt met registers in Bakelants eigen categorieën: bewaarde glasramen, verdwenen glasramen en personen of ateliers die het ontwerp maakten of de glasramen realiseerden. Bekommerd om de intellectuele eigendom van het werk blijvend met de naam van Ivo Bakelants te verbinden werd het zo ontstane *Repertorium van de glasschilderkunst in België in de 19de en 20ste eeuw* in digitale vorm wettelijk gedeponeerd. Isabelle Lecocq en Emma Anquinet verrichten met deze uitgave een reusachtig en nuttig werk dat nu ontsloten is voor alle toekomstig onderzoek en online te raadplegen op www.kikirpa.be.

Het atelier Bakelants, Manebruggestraat, Deurne (Antwerpen)

Beschermingen

› Veerle De Houwer

BESCHERMING VAN 6 TEUTENWONINGEN IN SINT-HUIBRECHTS-LILLE

Op 10 juli 2014 ondertekende minister Geert Bourgeois de definitieve bescherming van 6 teutenwoningen in het Limburgse dorpje Sint-Huibrechts-Lille (Neerpelt). Het centrum van het dorp werd beschermd als dorpsgezicht.

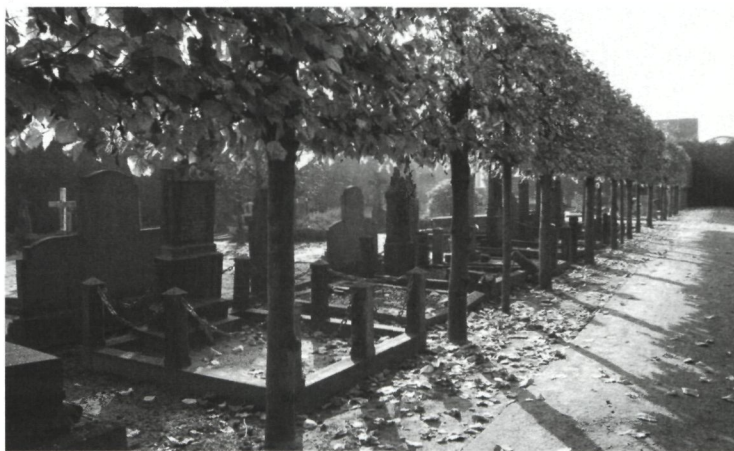
Teuten en teutenhandel

De teutenhandel, een vorm van sterk georganiseerde grensoverschrijdende leurhandel, bepaalde en beïnvloedde het economisch bestaan van Noord-Limburg en van een stukje van Noord-Brabant (NL) gedurende meer dan drie eeuwen. Tot de bekendste Belgische teutendorpen behoren Lommel, Hamont-Achel, Kaulille, Bocholt, Overpelt, Neerpelt, Hechtel-Eksel en Sint-Huibrechts-Lille.

De begrippen 'teut' of 'buitengaander' ontstaan in de late 17de eeuw, de periode waarin deze manier van handeldrijven ook zijn vaste vorm krijgt. Teuten brachten een heel uiteenlopende waaier qua handelswaren of diensten aan de man. Koperteuten, textielteuten, haarteuten (pruiken), gleisteuten (aardewerk) en echelteuten (bloedzuigers) waren slechts enkele specialisaties die in grotere of kleinere getale voorkwamen.

Sint-Huibrechts-Lille wordt, omwille van het grote aantal welstellende teutenfamilies, wel eens als het 'eldorado van de teuterij' bestempeld. De families Ceelen, Kerkhofs, Klok, Linders, Reyners, Van de Weijer en Dries zijn er de voornaamste teutenfamilies - waarbij men niet uit het oog mag verliezen dat zij zich door huwelijksbanden associeerden met andere belangrijke teutenfamilies uit omliggende gemeenten, zoals de families Spaas en Keunen uit Hamont. Uit de kadastrale leggers kan men aflei-

Kerkhof in het beschermde dorpsgezicht van Sint-Huibrechts-Lille (© Onroerend Erfgoed)

den dat de teutenfamilies zeer veel gronden en eigendommen bezaten in de gemeente.

De teuten uit Sint-Huibrechts-Lille trokken vooral naar Nederland, onder meer naar Hekelingen, Piershil, Zoetermeer, Klaaswaal en Uithoorn - afstanden tot toch rond de 150 km van Lille - en ook naar Duitsland en Frankrijk. Om de band met hun streek en hun klanten niet te verliezen, gingen de teuten er een- of tweemaal per jaar naar toe en trokken er dan lange tijd rond. Tussen Sinterklaas en Kerstmis keerden zij naar huis terug, om er de donkere wintermaanden door te brengen. In de loop van de 19de eeuw zijn er verschillende tellingen van de teuten gebeurd, bij volkstellingen en op basis van de uitgereikte paspoorten voor de teutengemeenten. Vaak wordt verwezen naar de publicatie *De Teuten* van Jules Melchior uit 1915. Hij vermeldt voor Lille rond het midden van de 19de eeuw 75 teuten, wat erg veel is, na Lommel in feite het meeste voor de noordelijk Limburgse teutenregio in Vlaanderen. Dit cijfer wordt in latere publicaties wel in vraag gesteld en op basis van de verschillende tellingen teruggebracht tot de helft. Begin 20ste eeuw is het aantal teruggevallen tot tussen de 5 en de 10 teuten.

Belang van de teutenhandel

De teutenhandel, al geregistreerd in 15de eeuw, bloeide van de 18de eeuw tot het begin van de 19de eeuw. Het belang van de teutenhandel is niet eenvoudig te duiden. Volgens Jozef Mertens is de teutenhandel één van de weinige Europese ambulante handelsfenomenen die teruggaan tot de 15de eeuw. Hoewel de impact van de teutenhandel op de welvaart van de streek zeker niet onderschat mag worden, hoeden alle auteurs zich ervoor om de teuten als een soort 'heersende klasse' aan te duiden. Er waren zeker teutenfamilies die grote rijkdom verwierven, veel eigendommen vergaarden en een aanzienlijk handelsimperium wisten uit te bouwen, anderzijds bleef de 'teuterij' voor veel anderen een aanvullende bron van inkomsten, broodnodig om het hoofd boven water te houden. Hoewel het begin van de Eerste Wereldoorlog, op een enkele uitzondering na, als het echte einde van de ambulante teutenhandel wordt beschouwd, namen de activiteiten al vroeger af en veranderde het karakter van de teutenhandel gaandeweg, waardoor het verschil met gewone handel minder uitgesproken werd of wegviel. De teuten settelden zich in de dorpen van herkomst en zijn daar, zo wordt aangenomen, verantwoordelijk voor de opstart van kleine lokale nijverheden. Het is in deze periode, waarin de 'echte' teutenhandel uitdooft en waarin het karakter ervan niet meer zo eenduidig is, dat de teuten hun eerste stenen woningen bouwden.

De architectuur van de teutenwoningen

Als teutenwoningen worden over het algemeen de woningen beschouwd die werden gebouwd door teutenfamilies en/of die gedurende lange tijd bewoond werden door teuten. In de literatuur wordt algemeen gesteld dat de teuten aanvankelijk typische Kempische langgevelboerderijen bewoonden, die vaak al wel rijker waren uitgewerkt dan andere panden. Bij een aantal bewaarde woningen van dit type vinden we bijvoorbeeld een gelijkaardige, indrukwekkende pronkgevel terug, zoals bij

het naar Bokrijk verplaatste teutenhuis Bogaerts uit Eksel. Uit onderzoek van de heemkundige kring van Sint-Huibrechts-Lille over de evolutie van de bebouwing blijkt dat in deze gemeente een aantal van deze langgevelvolumes in de loop van de 19de eeuw deels herbouwd werden, waarbij 1 deel, vaak dat aan straatzijde, evolueerde tot een statige burgerwoning, over het algemeen van het dubbelhuistype. Andere burgerwoningen van de teuten werden dan weer in één beweging opgetrokken in de tweede helft van de 19de eeuw.

Over de architectuurstijl, vooral dan met betrekking tot de 19de-eeuwse burgerwoningen onder de teutenwoningen, wordt algemeen gezegd dat die getuigt van de invloeden en indrukken die de teuten opdeden tijdens hun buitenlandse reizen, met name naar Nederland. Het is een baksteenarchitectuur, met rijke (stucwerk)versieringen in de gevel. Het is de verdienste van de thesis van Ann Cornelissen (2008) om een eerste poging te doen om deze invloeden te duiden. Zij maakt de vergelijking met panden op het Noordereiland in Rotterdam en enkele burgerhuizen in Epe, allicht zijn nog meer vergelijkingspunten te vinden.

Vermeldenswaardig is verder dat het gemiddelde kadastrale inkomen van de woonhuizen in de teutendorpen tussen 1842 en 1844 als enige in de teutenregio en wijdere omgeving (de stad Peer uitgezonderd) uitsteeg boven het provinciale gemiddelde. Dat duidt er op dat de bebouwing er waarschijnlijk rijker, beter uitgerust en omvangrijker was dan in de omliggende regio. Een positieve beoordeling van de teutenarchitectuur is te vinden in de aantekeningen (vertaalde versie) van de baron Prosper de Haulleville, hoofdredacteur van *Le Journal de Bruxelles*, die de Kempen in 1888 bezocht: *"De dorpen waar de teuten verblijven, hebben het uiterlijke van veel welstand. Ze bouwen er allen stevige en schone woningen. In de kantons Achel en Peer zijn een getal rijke, zelfs zeer rijke families van teuten... Ik heb huizen van teuten gezien: sapristi, ik zou er tevreden mee zijn!"*

Voor wat het kanton Neerpelt betreft werd, tot slot, in de inleiding van de inventaris van het bouwkundig erfgoed voor dit gebied uit 2005, volgende conclusie geformuleerd voor wat de burgerlijke architectuur betreft:

"Eerst in de tweede helft van de 19de eeuw sluit de burgerlijke architectuur aan bij de internationale stijlstromingen, met hun historicisme, neostijlen en eclectisch vocabularium. Men dient er zich echter rekenschap van te geven dat het kanton Neerpelt een overwegend landelijk gebied uitmaakt, waar de diverse bouwstijlen met een begrijpelijke vertraging werden ingevoerd, elke hang naar decoratie uit de toon viel en de natuurstenen componenten uit de gevels verdwenen.

Grote uitzondering op deze regel vormen de teutenhuizen, wat de burgerlijke architectuur betreft rondt de meest streekeigen categorie woningen. Met hun overdadige eclectische bepleistering, veelal met overwegend neoclassicistische inslag, gecombineerd met een vaak symmetrische ordonnantie, getuigen ze niet alleen van de groeiende rijkdom die de buitengaanders door hun handel in het buitenland wisten te vergaren, maar ook van een soms Hollandse stilistische invloedsfeer in dit grensgebied."

BESCHERMDE TEUTENWONINGEN IN SINT-HUIBRECHTS-LILLE

Algemeen

Teutenwoningen behoorden tot de top van wat op het vlak van de 19de-eeuwse burgerlijke bouwkunst in Noordelijk Limburg werd gerealiseerd, getuige zowel eigentijdse als hedendaagse evaluaties. Ze bepaalden lange tijd het uitzicht van de regio. Sint-Huibrechts-Lille, door het grote aantal woningen van welstellende teuten als het 'eldorado van de teuterij' bestempeld, neemt daarenboven binnen de streek een uitzonderlijke positie in.

De burgerwoningen die de teuten in de 19de eeuw bouwden, vormen de laatste belangwekkende materiële neerslag van de opbrengsten van de succesvolle teutenhandel, die gedurende meer dan drie eeuwen het economisch bestaan van Noord-Limburg beïnvloedde.

Ze illustreren twee voor de regio belangrijke sociaal culturele/ economische fenomenen: enerzijds de welstand die door de teuten teruggebracht werd naar hun dorpen van herkomst, anderzijds de sociale opgang van de teutenfamilies zelf.

Dorpsstraat 1

De woning aan de Dorpsstraat nr. 1 werd opgericht en lange tijd bewoond door leden van de welstellende teutenfamilie Ceelen. Bouwheer Mathys Ceelen en zijn zoon Jan-Josephus, die het pand later in eigendom had en bewoonde, waren bovendien burgemeesters van Sint-Huibrechts-Lille en behoorden tot de notabelen van het dorp. Jan-Josephus was daarnaast lid van de bestendige deputatie van Limburg.

Over het teutenverleden van de familie Ceelen is iets meer geweten. Ze maakten deel uit van de teutencompagnie Ceelen-Lenders (later Witters-Bierkens), die alvast op het einde van de 18de eeuw handel dreef in Oud Beyerland (Zuid Holland) met een winkel/magazijn in Piershil. Het rijksarchief in Hasselt bewaart zes registers met een neerslag van een deel van de activiteiten van deze compagnie tussen 1784 en 1805, waaronder één volume uit 1792 dat toebehoorde aan *matthijs Selen St hubertus lill*. Uit genealogisch onderzoek is bekend dat Mathys Ceelen, oorspronkelijk afkomstig uit Kleine Brogel, in 1774 in Sint-Huibrechts-Lille huwde met Joanna Leen. Uit dit huwelijk werd Joannes Ceelen geboren, koopman en vader van Mathys Jan Ceelen-Reyners, bouwheer van dit pand.

Dorpsstraat 1 in Sint-Huibrechts-Lille (© Onroerend Erfgoed)

Het verzorgd uitgewerkte en goed bewaarde exterieur, met in het bijzonder de typerende van Nederlandse stilistische invloeden getuigende stucwerkdetails in combinatie met baksteenbouw in de voorgevel, geven aan dit pand een gedistingeerde grandeur, opvallend binnen de dorpskern maar zeker ook ruimer opmerkelijk te noemen. Dit maakt de woning bij uitstek tot een voorbeeld van de architecturale realisaties waarmee de welstellende, zich settelende teuten in de loop van de 19de eeuw hun dorpen van herkomst verrijkten.

Dorpsstraat 5

Op het primitief kadasterplan van Sint-Huibrechts-Lille uit 1826 is op het perceel 331, basisperceel waar de woning Dorpsstraat 5 op gebouwd is, al een langgestrekt gebouw aanwezig, dat in 1876 toebehoort aan Jacobus Henricus Reyners. Na verdeling gaat het dat jaar over in handen van Mathys Joannes Ceelen-Reyners, die het in 1887 schenkt aan zijn zonen Jan Joseph Ceelen-Wilsens en Jacobus Henricus Maria Ceelen-Keunen. Na een aantal uitbreidingen en wijzigingen geeft het kadaster in 1891 een *démolition partielle* en in 1894 een *reconstruction totale* aan. In 1897 wordt het pand in 2 delen opgesplitst: op perceel 331g het huis (nu het sterk gerenoveerde nummer 5A) en op perceel 331h het magazijn (nu nummer 5). We merken op het kadasterplan een lichte verbreding van de grondvorm. Waarschijnlijk krijgt het pand dan zijn huidige vorm. Er bleven een aantal postkaarten en ook een oude luchtfoto bewaard, waarop het huis te zien is. Op de oudste daarvan, daterend rond 1905, is de woning te zien zoals ze ook vandaag de dag nog bestaat.

Vanaf 1911 worden de weduwe Ceelen-Keunen en haar kinderen als eigenaar vermeld. Zowel de families Ceelen als Keunen zijn bekende teutenfamilies in Lille. Het sobere maar verzorgd uitgewerkte en goed bewaarde exterieur, met verfijnde ornamenten als de geprofileerde beschilderde houten kroonlijst op sierlijke consoles, voorzien van voluten en acanthusbladeren, met eronder een fries met radmotieven in combinatie met baksteenbouw in de voorgevel, geven aan dit pand een voorname uitstraling. Ook de bewaarde voortuin met ijzeren hekwerk en het bakstenen dienstgebouwtje met sierlijk geprofileerde houten kroonlijsten en gecementeerde boogvelden, voorzien van geschilderd rankwerk dragen hiertoe bij.

Dorpsstraat 5 in Sint-Huibrechts-Lille (© Onroerend Erfgoed)

Dorpsstraat 18 in Sint-Huibrechts-Lille (© Onroerend Erfgoed)

Dorpsstraat 18

De woning werd in de tweede helft van de 19de eeuw opgetrokken en bewoond door Maria Catharina Lucia Kerckhofs, een ongehuwde dochter uit een teutenfamilie. Ze bouwde het huis samen met haar broer, Josephus Hubertus Kerckhofs, die als teut actief was in de regio rond Uithoorn. De vermogens van de teutenfamilies waren zodanig dat ze zelfs voor familieleden die 'zonder beroep' waren, als Maria Catharina Lucia Kerckhofs, toch een bijzonder fraaie woning konden laten optrekken. De rijke bepleisterde versiering bestaande uit hoekbanden, doorlopende lekdrempels, omlijstingen van muuropeningen en aflijnend fries, alsook de traditionele muizentand, de afsluitende kroonlijst op sierlijke consoles en de verticale ritmering door hoeklisenen en middenrisaliet met fraaie trapgevelvormige bekroning typeren deze teutenwoning. Het originele houtwerk van de deur, versierd met rozetten, acanthussen en bladwerk, zorgt voor een meerwaarde.

Dorpsstraat 30

De woning gaat terug op een oudere, langgestrekte teutenwoning, die in 1750 werd opgericht door Jacob Kerckof en Maria Elisabeth Claes. De woning blijft in handen van de familie Kerckhofs tot 1919. Het huidige pand werd gebouwd door het echtpaar Henrica Joanna Kerckhofs en Theodorus Lambertus Linders, koopman uit Sint-Huibrechts-Lille. Theodoor Linders of *Gouden Deurke* was als teut actief in de regio rond Uithoorn. Later kwam de woning door vererving in handen van burgemeester Jozef

Dorpsstraat 30 in Sint-Huibrechts-Lille (© Onroerend Erfgoed)

Antoon Hendrik Theodoor Spaas, die het pand in 1960 aan de gemeente schonk om dienst te doen als gemeentehuis. Het exterieur van de woning Linders-Kerckhofs is rijk versierd met natuurstenen ornamenten. De voorgevel wordt gemarkeerd door hoeklisenen en een middenrisaliet met horizontale accentuering door de gekorniste puilijst, waarboven paneelwerk (versierd met wolvenkoppen op de hoeklisenen, diamantkoppen, rozetten en gestileerd bladwerk) en een centrale balustrade. De tweede bouwlaag heeft doorlopende lekdrempels een gelede architraaf en gelijkaardige panelenfries met centrale leeuwenkop en twee flankerende vrouwenhoofden, waarboven de geprofileerde omlopende houten kroonlijst op sierlijke, centraal gekoppelde consoles met voluut, acanthusbladeren en bladwerk, bij het middenrisaliet en de hoeken afgewisseld met een soort bolversiering. De getoogde vensters zijn gevat in omlijstingen met vlakke aanzetstenen en floraal versierde sluitsteen, boven rustend op consoles met voluut, parellijst en florale versiering. De verdiepte getoogde deur heeft bewaard hout- en traliwerk, het portiek heeft een met diamantkopsluitsteen, binnenin versierd met panelen, rozetten en diamantkoppen.

Dorpsstraat 36

Dorpsstraat 36 in Sint-Huibrechts-Lille (© Onroerend Erfgoed)

De woning werd in de tweede helft van de 19de eeuw opgetrokken door het teutenechtpaar Kerckhofs-Tielen en kwam later in handen van Jozef A.H.T. Spaas, telg uit een bekend teutengeslacht. Ook het pand aan de Dorpsstraat 36 heeft de rijke en verzorgde stucwerkdetails in het exterieur, met onder meer paneelwerk, consoles en rozetten. De hoeklisenen en het middenrisaliet verlenen het pand een klassieke ordonnantie en monumentale uitstraling. Ook de inplanting met de verzorgde voortuin draagt hiertoe bij.

Kanaalstraat 24

De meesterwoning Van den Akker-Klok, een realisatie van de Antwerpse architect De Coster-Fierens met interieurdecoratie door Pierre-Jacques Gilis en van meet af aan voorzien van alle moderne comfort, is met haar fraai uitgewerkte eclectische vormgeving en somptueus gedecoreerde interieur een uitzonderlijke uiting van eerder stedelijke bouwkunst in het landelijke Limburg. Bouwheer Piet Van den Akker was een succesvol en

Kanaalstraat 24 in Sint-Huibrechts-Lille (© Onroerend Erfgoed)

ondernemend houthandelaar uit Nederland, die introuwe in de vooraanstaande lokale teutenfamilie Klok.

De rijkelijke zandstenen versiering van deze bakstenen villa, de dubbelhuisopstand, het middenrisaliet met puntgevelvormige bekroning, de erker met bekronend balkon, de decoraties in dambordpatroon en de monumentale dakpartij met belvédère verlenen de woning een majestueuze uitstraling. De originele interieurelementen bestaan onder meer uit behouden schouwen, binnendeuren, stucplafonds, een bordesstrap, een neorococo stucplafond in het rooksalon, een houtimitatieschildering en stilleven op het plafond in de eetkamer, muurschilderingen en een beschilderd neorococo stucplafond in de winterkamer.

Dorpsgezicht centrum

Het als dorpsgezicht voorgestelde gebied is het enige aaneengesloten geheel binnen de gemeente waar het oorspronkelijke karakter van het teutendorp nog goed waarneembaar is. Het dorpsgezicht biedt binnen een beperkt gebied een staalkaart van verschillende facetten van de teutenhandel in Sint-Huibrechts-Lille, in de nadagen van dit fenomeen vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. Het omvat twee voor Vlaanderen zeldzame en representatieve burgerwoningen, gebouwd en bewoond door vooraanstaande teutenfamilies uit het dorp, één voormalige wasblekerij, als illustratie van de industriële activiteiten die in de periode dat de teutenhandel uitdooftte door deze bevolkingsgroep in de eigen regio werden opgestart, de parochiekerk, waarvan het kunstbezit eveneens door vooraanstaande teutenfamilies werd gefinancierd en tot slot het kerkhof, laatste rustplaats van de 19de-eeuwse Lisse teuten.

Bronnen:

- MERTENS J., *Kempens kramersvolk in Nederlandse en Rijnlandse gewesten tijdens de 17de eeuw: bouwstoffen tot de geschiedenis van de teutenhandel*, Vereniging voor Lokale en Regionale Geschiedschrijving, 1985.
- MERTENS J., *Handel en wandel van de Teuten in Duitse Gewesten: Studie Van de migratie Van "Brabanders" en "Luikenaars" tijdens de 16de-19de eeuw*, Museum Kempenland, 1995.
- MERTENS J., *Onder invloed van Jan Frans Willems en Pieter Ecrivisse: 19de-eeuwse mythevorming rond taal, herkomst, handel en wandel van de Kempense teuten*, Erfgoed Lommel, 2010.
- STALMANS L. en JOOSTEN F., *De Kompen en zijn bewoners*, Heemkundige Kring Sint-Huibrechts-Lille, 1983.
- PAUWELS D., *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Limburg, Arrondissement Maaseik, Kanton Neerpelt, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen 19N2*, Turnhout, 2005.

Het Liller Heem, verschillende nummers uit verschillende jaargangen.

Het teutendorp Sint-Huibrechts-Lille, brochure, Heemkundige Kring Sint-Huibrechts-Lille, 2007.

CORNELISSEN A., *Typologie van Teutenhuizen*, onuitgegeven scriptie, Provinciale Hogeschool Limburg, Departement Architectuur en Beeldende Kunst, 2007-2008.

PAUWELS D., beschermingsdossier uit 2008, met herwerking in 2011, Vlaamse Overheid, Ruimte en Erfgoed.

<http://www.hamontachel.com/hacipedia.php>

<http://www.heemkunde-limburg.be/teuten.htm>

<http://www.teuten.eu/>

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe>

Kadasterarchief Hasselt

Informatie en documentatie verkregen via de heer François Joosten, voorzitter van de Heemkundige Kring Sint-Huibrechts-Lille

Congres

➤ Anna Bergmans

"WORD AND IMAGE"

27TH COLLOQUIUM OF THE INTERNATIONAL CORPUS VITREARUM

(YORK, 7-11 JULI 2014)

Het *Corpus Vitrearum Medii Aevi* organiseert om de twee jaar een kunsthistorisch colloquium. Deze internationale organisatie werd opgericht na de Tweede Wereldoorlog voor de inventarisatie en de studie van de glasschilderkunst. Aanvankelijk chronologisch afgebakend tot 1480 werd die tijdsgrens langzaam maar zeker verlegd naar 1800. Tijdens het vorige symposium in Wenen (2012) werd uiteindelijk beslist de werkzaamheden van het CV in de toekomst uit te breiden tot de periode 19de-20ste eeuw.

Na de opening van het congres stelden de voorzitters van de nationale comités van de deelnemende landen hun activiteiten voor van de laatste twee jaren. In hoofdzaak gaat het hier om inventarissen van monumentaal historisch glas. Ook wordt aandacht besteed aan belangrijke onderzoeksprojecten onder meer in de vorm van universitaire proefschriften. Voor België werd de digitale publicatie van het werk van Ivo Bakelants aangekondigd, die diezelfde dag online ter beschikking kwam op de website van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (www.kikirpa.be). Deze publicatie wordt elders in deze binnen-

krant besproken. Daarnaast is er het aankomende derde deel in de nieuwe reeks *Checklists* over de glasmedaillons door Kees Berserick en Joost Caen (provincies Brabant en Limburg).

Onder het thema *Word and Image* verliep de 27ste bijeenkomst in York van 7-11 juli 2014. De lezingen hadden plaats in het *Yorkshire Museum* gelegen in de fraaie *Yorkshire Museums Gardens* aan de oevers van de Ouse rivier en in 1830 gebouwd op de ruïnes van de beroemde benedictijner *St Mary's Abbey*. Voor vergaderingen en nevenactiviteiten werd er onderkomen gevonden in de voormalige verblijfplaats van de abt, thans gekend als *the King's Manor*, en in het gastenverblijf van de abdij, het *Hospitium*.

Lezingen

De relatie tussen tekst en beeld werd aangetoond, verklaard of in vraag gesteld in 18 lezingen uit verschillende landen. Letters, woorden en teksten komen voor in boeken, op cartouches, op tekstbanderollen of vrij in de ruimte; in het Latijn en in de volkstaal, in proza en in rijm. Opschriften kunnen de opdrachtgevers identificeren of een boodschap verwoorden. Bijbelse citaten, herdenkingen, legenden, hagiografische, historische, catechetische of literaire teksten illustreren de beeldvoorstellingen. De communicatieve betekenis ligt soms voor de hand maar is zeker niet altijd duidelijk en vraagt dan een diepgaande studie indien er al een antwoord geformuleerd kan worden. Voorbeelden zijn bekend waar absoluut geen betekenis aan de letters of woorden kan worden verbonden. Vele inscripties zijn volledig onleesbaar op grotere hoogte in kerkgebouwen vandaar dat ook naar een dieper liggende, apotropaeïsche betekenis wordt gezocht. Met talrijke casussen als voorbeeld illustreerden de lezingen de diversiteit en de complexiteit van het thema.

Detail van het Apocalypsraam, circa 1408, kathedraal van York (foto A. Bergmans)

Plaatsbezoeken York

Tijdens plaatsbezoeken in York werd uitvoerige aandacht besteed aan de middeleeuwse glasramen in de kerkgebouwen: de Minster (kathedraal), All Saints, Holy Trinity, St Martin-le-Grand, Sint-Martin-cum-Gregory, St Michael-le-Belfrey. Met haar 128 glasramen bezit de kathedraal de grootste collectie middeleeuws gebrandschilderd glas in situ, in het Verenigd Koninkrijk. Het belangrijke monumentale oostelijk koorraam van circa 1408 is gewijd aan de Apocalyps en momenteel gedemonteerd voor restauratie. Een aantrekkelijke educatieve tentoonstelling hierover met reeds gerestaureerde panelen stond opgesteld op verschillende plaatsen in het koor. In opdracht van de bisschop van Durham werd het gebrandschilderde raam van de Apocalyps gemaakt in het atelier van de glasschilder John Thornton in Coventry. Archivalia hieromtrent zijn bewaard.

Excursie

Een excursiedag in Yorkshire vervolgde het programma. De laatgotische parochiekerk van St Michael and Our Lady in Wragby is getuige van de 19de-eeuwse praktijk van hergebruik van oud gebrandschilderd glas. Vanaf 1820 werd de kerk opnieuw beglaasd met vroeg 16de-eeuws tot midden 18de-eeuws Zwitsers glas dat daar toen op grote schaal in onbruik raakte en werd verkocht. Deze landelijke kerk bevat zo de grootste collectie buiten Zwitserland. Het werd in hoofdzaak op het vasteland aangekocht maar ook op een veiling in Edinburgh. Een onderzoeksproject van het Britse en het Zwitserse comité naar deze merkwaardige verzameling is opgestart. Twee kerkgebouwen van William Burges (1827-1882), de *Church of St Mary* in Studley Royal en *Christ the Consoler* in het nabije Skelton-on-Ure, werden door de familie gebouwd ter nagedachtenis aan Frederick Grantham Vyner of Newby Hall, tijdens zijn

Detail van het Apocalypsraam, circa 1408, kathedraal van York (foto A. Bergmans)

reis in Griekenland vermoord in 1870. De eerste kerk, somptueus versierd met rijke materialen, kleur en ornament, gepolychromeerd beeldhouwwerk, schitterende keramische vloeren en gebrandschilderde ramen maakt deel uit van de Fountains Abbey Werelderfgoedsite. Het is een van de meest vooraanstaande Victoriaanse kerkinterieurs in het Verenigd Koninkrijk. De tweede, een wat soberder parochiekerk heeft zoals St Mary glasramen ontworpen door William Burges en uitgevoerd door Saunders & Co. Beide kerkgebouwen zijn als totaalontwerp geconcipeerd en integraal in goede toestand bewaard gebleven.

Werkgroep 19de eeuw

In de marge van het congres had de stichtingsvergadering plaats van de werkgroep die zich zal buigen over het opnemen van de glasschilderkunst na 1800 in de inventarissen van het *Corpus Vitrearum*. Het Belgisch Comité werd hierin vertegenwoordigd door ondergetekende. De opening van het wereldwijde onderzoek naar de recentere glasschilderkunst zal een lang proces zijn. Er dienen immers gemeenschappelijke standaarden ontwikkeld voor inventarisatie en publicatie. Een digitale publicatie wordt overwogen. Het formuleren van nieuwe richtlijnen zal binnen de werkgroep gebeuren en nadien voorgedragen worden ter goedkeuring aan de Algemene Vergadering. Bedoeling is dat dit binnen twee jaar gebeurt ter gelegenheid van het komende colloquium in Troyes 2016.

Detail van het Apocalypsraam, circa 1408, kathedraal van York (foto A. Bergmans)

➤ Marnix Pieters

SAFEGUARDING THE WORLD'S UNDERWATER CULTURAL HERITAGE

Van 26 tot 28 juni 2014 ging in Brugge een wetenschappelijke conferentie en herdenkingsplechtigheid door naar aanleiding van honderd jaar WOI. UNESCO organiseerde op vraag en met de steun van de Vlaamse Regering een internationale wetenschappelijke conferentie over het onderwatererfgoed van Wereldoorlog I en een aan de conferentie gekoppelde herdenkingsplechtigheid voor de slachtoffers op zee van deze oorlog. UNESCO kon hiervoor ook rekenen op de steun van de stad Brugge, de gouverneur en de provincie van West-Vlaanderen, het Vlaams Instituut voor de zee (VLIZ), het departement Vlaanderen Internationaal, het agentschap Onroerend Erfgoed en het UNESCO Platform Vlaanderen. 150 deelnemers uit 36 landen debatteerden gedurende twee dagen over het onderwatererfgoed van de Eerste Wereldoorlog. Het eigenlijke debat greep plaats op 27 juni in de namiddag nadat een rist boeiende plenaire lezingen in de sessies ervoor stof tot discussie hadden aangereikt. Na een schets van de algemene situatie en het historische belang van dit bijzonder kwetsbaar erfgoed werd bij de plenaire lezingen ingezoomd op de volgende thema's: de bedreigingen, de mogelijkheden van wettelijke bescherming, conservatie en andere vormen van operationele bescherming, de publieke functie en een begin van een wereldwijde inventarisatie. In dit laatste deel bracht Sven Van Haelst namens een Vlaams collectief van onderzoekers een overzicht van het

Duiker inspecteert de commandotoren van een duikboot uit WOI van het UB III type die zich bevindt op de Fairy Bank (foto D. Decroos)

© Onroerend Erfgoed - Foto Dieter Decroos (2014)

onderwatererfgoed daterend uit WOI aanwezig in ons deel van de Noordzee. Onze wateren herbergen namelijk een aantal uitzonderlijk goed bewaarde duikbootwrakken van WOI die op hun missies vertrokken vanuit de duikboothaven gelegen aan het einde van het Boudewijnkanaal nabij het stadscentrum van Brugge. De rol van deze duikboothaven is tot op heden onderbelicht gebleven in het onderzoek naar WOI. In dit deel van het programma tot slot bracht Guido Demerre ook een boeiende toelichting over de Ganzenpoot te Nieuwpoort, een complex dat een sleutelrol vervulde in WOI en eigenlijk een maritiem karakter heeft waardoor het goed in het programma paste. Alvoers tot het eigenlijke debat over te gaan werden nog een aantal lopende initiatieven en programma's met betrekking tot het onderwatererfgoed van WOI voorgesteld. In deze sessie bracht Luc Vandael een gesmaakte presentatie van het WOI-dossier dat Vlaanderen samen met Wallonië en Frankrijk voorbereidt in de hoop het in de lopende herdenkingsperiode (2014-2018) te kunnen laten inschrijven op de lijst van het UNESCO-werelderfgoed.

Voor het debat zelf werden 7 thema's geselecteerd (wettelijke bescherming, operationele bescherming, in kaart brengen, conservatie, publieke bewustwording, ontsluiting zowel museaal, in situ als virtueel en niet onbelangrijk financiering) die behandeld werden in 7 wisselende werkgroepjes zodat iedereen bij minstens drie thema's zijn of haar gewenste inbreng kon doen. Na de debatronde werden plenair aanbevelingen gedistilleerd uit de conclusies van de verslagen van de werkgroepjes. Deze aanbevelingen richten zich vooral naar de betrokken overheden en de lidstaten van de conventie voor de bescherming van het cultureel erfgoed onder water maar ook naar de wetenschappelijke wereld en naar iedereen die belangstelling heeft voor dit erfgoed. Deze aanbevelingen en andere informatie over deze wetenschappelijke conferentie en de herdenkingsplechtigheid zijn te vinden op de website van UNESCO meer bepaald via deze link: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/world-war-i/scientific-conference-in-bruges-2014/>

Alle aanwezigen onderschreven ook de oproep van de Franse vertegenwoordiger Michel L'Hour om meteen ook de zorg voor het onderwater erfgoed van WOII op de rails te zetten en niet te wachten tot 2039. Deze oproep werd vertaald in een verklaring die unaniem werd goedgekeurd en werd toegevoegd aan de aanbevelingen.

De herdenkingsplechtigheid bestond uit twee gedeelten: een deel op vrijdagavond 27 juni op de Burg met onder andere een sfeervolle projectie van onderwaterbeelden op de gevel van het stadhuis en het vrijlaten van vredesduiven en een deel georganiseerd op het terrein van de zeescouts Sint-Leo nabij de voormalige keizerlijke duikbootbasis van Brugge. De zeescouts legden plechtig kransen neer op een gesjord platform in het Boudewijnkanaal ter herdenking van de talrijke slachtoffers van WOI op zee. De driedaagse te Brugge werd voor de deelnemers afgesloten met een kort bezoek aan een selectie van WOI-erfgoed aan land

in de Westhoek. Na de ganzenpoot in Nieuwpoort werden twee sites bezocht uit de selectie die Vlaanderen voordraagt voor het WOI-werelderfgoed dossier: de Duitse militaire begraafplaats in Vladslo met het Treurende Ouderpaar van Käthe Kollwitz en de Menenpoot te Ieper.

De lezingen van de wetenschappelijke conferentie zullen door UNESCO gepubliceerd worden en via hun website verspreid worden. Met deze conferentie heeft Vlaanderen een waardig startschot gegeven om dit deel van het WOI-erfgoed extra onder de aandacht te brengen gedurende de komende herdenkingsperiode. Vervolgconferenties zijn gepland in Turkije (2015) en Denemarken (2016) om respectievelijk het erfgoed van Gallipoli en van de slag van Jutland extra onder de aandacht te brengen van de internationale gemeenschap. Het is tot slot voorzien dat deze cyclus wordt afgesloten met een evenement op de hoofdzetel van UNESCO te Parijs in 2018.

➤ Maarten Van Dijk

EEN KIJKJE OVER DE TAALGRENSEN: STUDIEDAG OVER HET ERFGOED VAN DE ZWARE INDUSTRIE IN WALLONIË

Op 6 juni 2014 ging in de buurt van Namen een studiedag door over de toekomst van het erfgoed van de zware industrie in Wallonië onder de titel: "*Que garder du patrimoine de l'industrie lourde du 20e siècle?*". De studiedag werd georganiseerd door de organisatie *Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles* (PIWB), een vzw die in 1984 werd opgericht om het industrieel erfgoed te promoten. De studiedag werd ondersteund door het *Institut du Patrimoine Wallon* (IPW).

In een eerste presentatie lichtte Pierre Paquet, de inspecteur-generaal van het *Département du Patrimoine*, het beleid van de Waalse administratie ten aanzien van het industrieel erfgoed toe. In 1994-1995 werd een, weliswaar niet uitputtende, inventaris van 1310 industriële sites in Wallonië opgesteld, waarvan er 120 beschermenswaardig werden bevonden. Paquet verduidelijkte de zeven waarden (*intérêts*) en vier criteria (authenticiteit, integriteit, zeldzaamheid, representativiteit) die door het IPW worden gebruikt bij de selectie van het beschermenswaardige erfgoed. De waarden die vooral van belang zijn voor het industriële erfgoed zijn de technische, historische, landschappelijke, sociale en herinneringswaarde. Daarbij verwees hij verder naar het standpunt van het ICOMOS dat het industrieel erfgoed van groot belang is als getuige van de arbeid en het dagelijkse leven tijdens de industriële revolutie, een periode die werkelijk als een breuk in de wereldgeschiedenis kan worden geïdentificeerd.

Als pilootproject voor de beschermingen van het industrieel erfgoed werden de *Moulins de Beez* uitgekozen. Freddy Joris, de administrateur-generaal van het IPW, verduidelijkte dat het gebouw in 1901 als maalderij langs de Maas werd gebouwd en tot 1986 actief bleef. De Waalse regering nam het initiatief tot de

Moulins de Beez (foto M. Van Dijk)

herbestemming van de site in 1994. Tussen 1995 en 1998 werd de buitenzijde van het gebouw in originele staat gebracht, terwijl het interieur grondig werd vernieuwd in functie van de herbestemming. Het *Centre d'archives administratives* van de Waalse regering werd er gehuisvest. Het herbestemmingsproject voorzorg ruimte voor een ministerieel kabinet, een cafetaria, een museum en een expositieruimte. De voormalige machinezaal werd omgebouwd tot een auditorium met 140 zitplaatsen. De site huisvest inmiddels het *Musée de Wallonie* en het *Musée de la Meuse*. De *Moulins de Beez* vormden de stemmige locatie voor de studiedag van 6 juni.

De studiedag zoemde in op de zware metaalnijverheid en dan meer bepaald op de enorme hoogovens. Het belang van dit type van industrieel erfgoed is historisch niet te onderschatten. De zware Waalse metaalnijverheid was één van de spitssectoren van de industriële revolutie in België en zelfs in continentaal Europa. Het ijzererts werd gesmolten in hoogovens die werden gestookt met de steenkool die in de mijnen rond Luik, Bergen, Charleroi en later in Limburg door enorme aantallen mijnwerkers werd opgegraven. Het staal werd gebruikt in onder andere de machinebouw en scheepsbouw en voor de aanleg van de spoorweginfrastructuur. De industriële neergang van Wallonië en van de Waalse tewerkstelling was grotendeels een gevolg van het verdwijnen van de steenkoolmijnen en vervolgens het uitdoven van de hoogovens en de afgeleide sectoren. Met het einde van de activiteit in de Waalse hoogovens zijn enorme industriële sites achtergebleven, die getuigen van het harde werk van de 'métallos' en van de permanente industriële vernieuwing van die industrie. In 1960 telde Wallonië 57 hoogovens die grote stukken van het landschap rond Luik en Charleroi domineerden. Daarvan blijven er vandaag nog vier over: twee in Luik, één in Clabecq en één in Charleroi. Het zijn de kathedralen van het Waalse industriële erfgoed.

Drie presentaties bespraken vooraanstaande voorbeelden van het erfgoed van hoogovens in de buurlanden. Norbert Tempel besprak de hoogovensite van Hattingen in het Duitse Ruhrgebied. In Hattingen is het restauratie- en herbestemmingsproject reeds voltooid. De sites lenen zich als decor voor allerlei culturele voorstellingen en de nachtelijke verlichting zorgt voor een

feeërieke sfeer. Tempel besprak voornamelijk de onderhoudsproblematiek zoals die zich sinds de restauratie voordoet. De hoogovens van Belval in het Groot-Hertogdom Luxemburg zijn in volle ontwikkeling. Lucio Wercollier gaf toelichting bij het masterplan om Belval om te vormen tot een landschapspark met nieuwe functies zoals wonen, ontspannen en werken. De hoogovens van Uckange in de Franse regio Lotharingen werden voorgesteld door Bernard Colnot en Jean-Pierre Barbau. De site staat helemaal aan het begin van het herbestemmings- en restauratieproject.

Er waren twee presentaties die met de staalindustrie verwante sectoren belichten. Paul Smith van het Franse *Direction générale des patrimoines* van het *Ministère de la Culture et de la Communication* trok de aandacht op het erfgoed van de auto-industrie in Frankrijk. Terwijl er veel aandacht bestaat voor oldtimers en al enkele garages beschermd zijn, is het erfgoed van de automobiellindustrie aan een razend tempo aan het verdwijnen.

Adriaan Linters van de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie schetste een panorama van enkele grote Vlaamse industriële sites. De bescherming en de ontwikkeling van de Limburgse mijnsites en de elektriciteitscentrale van Zwevegem zijn belangrijke verwezenlijkingen. De omvang en aard van de sites maakt dat de toekomst van enkele sites minder duidelijk is. Zo ligt de bescherming van de kernreactoren in Mol niet voor de hand en werd vanaf 2002 de cokesfabriek Carcoke in Zeebrugge gesloopt.

De studiedag van 6 juni 2014 zocht in de eerste plaats naar een toekomst voor het erfgoed van de zware staalindustrie. De centrale vragen waren welke sites prioriteit krijgen voor bescherming, restauratie of herbestemming. Tijdens de discussie werd duidelijk dat de schaal van de grote industriële sites een moeilijkheid vormt. Ook de conservatie van grote industriële installaties stelt erfgoedzorgers voor belangrijke uitdagingen. De vragen rond de financiering van dit type projecten hangt uiteraard samen met de voorgaande punten. De vervuiling van bepaalde sites is eveneens een element om rekening mee te houden. In dit verband hadden de organisatoren van de studiedag Philippe Tomsin van SPaQuE uitgenodigd. SPaQuE is een naamloze vennootschap die in Wallonië vervuilde percelen voorbereidt voor nieuw gebruik. De nv doet onderzoek naar het eventueel aanwezige industrieel erfgoed, zorgt voor de sanering van de grond en werkt nieuwe projecten uit. Ondanks de aangehaalde problemen is het PIWB ervan overtuigd dat de valorisatie van de getuigen van het Waalse industriële verleden kan leiden tot projecten die een economische meerwaarde met zich meebrengen.

Het PIWB stelde een memorandum over zwaar industrieel erfgoed voor. Daarin wordt aan de Waalse regering onder meer gevraagd om 2015 uit te roepen tot het jaar van het industrieel en technisch erfgoed zoals vooropgesteld door de Raad van Europa, om een structureel overleg te installeren tussen SPaQuE, het IPW en het *Département du Patrimoine* zodat bescherming en valorisatie van erfgoed hand in hand kunnen gaan,

om de inventaris van het industrieel erfgoed te actualiseren en bedrijven over hun erfgoed te sensibiliseren. De laatste vraag aan de Waalse regering is om één hoogoven in Wallonië te selecteren en te bewaren. In het zog van de mijnbouwsites van de Grand Hornu, Bois-du-Luc, Bois du Cazier en Blegny hoopt het PIWB ooit een Waalse hoogoven te kunnen voordragen als werelderfgoed bij Unesco.

➤ Rudy De Graef

OPEN MONUMENTENCONGRES HERITA

Op zaterdag 22 november organiseert Herita vzw het eerste Open Monumentencongres in het cultuurcomplex C-mine in Genk. Deze locatie is uitermate geschikt, C-mine is een mooi herbestemmingsvoorbeeld van een industrieel archeologische site en won in 2013 de Vlaamse Monumentenprijs. Het congres richt zich tot 'iedereen die leeft van, met of in erfgoed'. Tijdens het congres komen diverse experts op het gebied van publiekswerking in de erfgoedsector aan het woord. In de voormiddag is er een voltallige sessie met gastsprekers Tanguy Ottomer (Buro Beroepsantwerpenaar), Peter Bertels (Flanders District of Creativity) en Peter De Wilde (administrateur-generaal van Toerisme Vlaanderen). In de namiddag is er de mogelijkheid tot een geleid bezoek aan het gebouw en kan men kiezen uit volgende lezingen:

Lezingreeks 1: 14u - 14u30

1. Johan Vencken - Van Bouwmeester tot Bardijnen: ondernemerschap in erfgoed (De Bardijnen vzw)
2. Jan Haenraets - De Moghul Tuinen van Kashmir, India: Vlaamse inbreng tot lokale publiekswerking (Atelier Anonymous, Vancouver, Canada / Advisor to INTACH Jammu & Kashmir, in samenwerking met Geert Robberechts)
3. Ina Metalidis - Publiekswerking in het Nationaal Park Hoge Kempen en de aangrenzende mijnsites: de combinatie tussen natuurlijk en cultureel erfgoed (Regionaal Landschap Kempen & Maasland)
4. Isabelle Jannsens - Kinderen aan de slag op Open Monumentendag (Go! Atheneum Erasmus Deinze)

Lezingreeks 2: 14u45 - 15u15

1. Luc Verstraeten - Een jeugdverblijf in een monument, gekkenwerk toch? (Roosendaal vzw)
2. Björn Van Genechten - (Leica Geosystems - lezing over de toepassing van 3D in erfgoed)
3. Jan Moens - Schat, staat de auto bij de kruisboog of de kan? Archeologie en publiekswerking: een voorbeeld uit Aalst (agentschap Onroerend Erfgoed)
4. Arend van Dam - Overal en ergens: erfgoedverhalen voor kinderen (auteur)

Lezingreeks 3: 15u30 - 16u

1. Bart D'hondt - Erfgoed door en voor de Buren (Buren van de Abdij vzw)
2. Ad Geerdink - De zaak Coen, of hoe om te gaan met erfgoed dat omstreden raakt (West-Friesmuseum Hoorn)
3. Marnix Pieters - Verdwenen in de Noordzee: cultureel erfgoed onder water (agentschap Onroerend Erfgoed)
4. Karin Heremans - Een feestzaal voor de Allegorie van de Twijfel (Koninklijk Atheneum Antwerpen)

Verder is er een inspiratiebeurs die in de compressorenhal van C-mine zal doorgaan.

Tot slot zal ook de nieuwe Onroerenderfgoedprijs worden voorgesteld. Deze prijs komt in de plaats van de Vlaamse Monumentenprijs die dit jaar gewonnen werd door het provinciebestuur van Antwerpen met de restauratie van het kasteel d'Ursel in Hingene. De Onroerenderfgoedprijs zal jaarlijks worden toegekend aan een privépersoon, een privé-instelling of een openbare instelling voor een recente verwezenlijking op het gebied van onroerend erfgoed die een bijzondere erkenning verdient wegens het uitzonderlijk belang, de verdienste, de hefboomfunctie of het vernieuwend karakter.

De studiedag zal doorgaan in C-mine, Evence Coppélaan 91, 3600 Genk op zaterdag 22 november 2014 van 9u tot 17u. De prijs voor deelname aan deze studiedag is € 30.- voor leden-erfgoedzorgers en € 50.- voor niet-leden, inclusief een congresbundel, toegang tot de inspiratiebeurs, lunch en receptie. Meer informatie vindt u op de website www.herita.be.

Onderzoek

➤ Anton Eryvynck

HET BOS, DE RIVIER EN DE LAATSTE JAGERS-VERZAMELAARS

Op 25 augustus 2014 verdedigde Koen Deforce (agentschap Onroerend Erfgoed & Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen) met succes zijn proefschrift tot het verkrijgen van de graad van Doctor in de Archeologie aan de Universiteit Gent. De titel van het werk luidt: *Middle Holocene vegetation evolution and woodland exploitation in the lower Scheldt valley* (Midden-Holocene vegetatie-evolutie en bosexploitatie in de vallei van de Beneden-Schelde). Het vormt de bundeling van een aantal studies uitgevoerd op ecologisch materiaal uit prehistorische vindplaatsen in Doel en Bazel (Kruibeke), aangevuld

met andere data uit de Scheldevallei. De bestudeerde tijdsperiode situeert zich tussen grofweg 6000 en 3000 jaar vóór het begin van onze jaartelling. Er is voornamelijk gebruik gemaakt van analyses van pollen, hout en houtskool maar ook van de resultaten van verschillende andere technieken zoals het onderzoek van zaden, vruchten, mossen, kiezelwieren, dierlijk bot en schelpen. Er is zowel archeobotanisch onderzoek uitgevoerd op archeologische contexten als paleoecologisch onderzoek op natuurlijke afzettingen uit dezelfde periode.

Het werk van Koen Deforce biedt een kijk op de Midden-Holocene evolutie van de vegetatie langsheen de benedenloop van de rivier. Elzenbroekbossen, houtveen, hoogveen en wisselende estuariene invloeden passeren de revue, naast hardhoutoobossen gedomineerd door eik, linde, iep en es, en gekenmerkt door een grote diversiteit aan struiken. Zo wordt duidelijk in welk milieu de laatste jagers-verzamelaars in ons land, behorend tot de zogenaamde Swifterbant-cultuur, hun voedsel zochten. Het ecologisch onderzoek schetst daarbij meer dan een decor; ook de wijze waarop lokale populaties gebruik maakten van de natuurlijke bronnen wordt gereconstrueerd. En dat levert vernieuwende inzichten. Zo suggereren de vele vondsten van houtskool en zaden van klimop en maretak dat beide soorten als wintervoer werden gebruikt en dat de jagers in de Scheldevallei er dus wellicht ook wat vee op nahielden. De Swifterbantmensen moeten veelvuldige contacten hebben gehad met de landbouwculturen die zich in het drogere binnenland al permanent hadden gevestigd. Dat kan gaan van uitwisseling, roof, overname van technieken tot demografische vermenging. De overgang van jacht naar landbouw moet zich in de vallei dus heel geleidelijk en gediversifieerd hebben afgespeeld. De studie toont opnieuw aan dat het gebied van de Beneden-Schelde een belangrijke regio is voor de studie van de overgangperiode van het mesolithicum naar het neolithicum in Noordwest-Europa.

De resultaten van het onderzoek zullen het beheer van prehistorische vindplaatsen in het Scheldebekken ondersteunen. Nu is er voor het eerst een goed zicht op het natuurwetenschappelijk informatiepotentieel van dergelijke sites, de basis om prioriteiten op te stellen, keuzes te maken en onderzoeksstrategieën te bedenken wanneer dit deel van het archeologisch erfgoed bedreigd wordt. Maatschappelijk is dit geen onbelangrijk gegeven want het opgraven van prehistorische vindplaatsen in riviervalleien is geen eenvoudige klus, en vergt veel tijd en middelen. Tegelijk is de bedreiging echter groot, door havenwerken, waterbeheersingsplannen en aanleg van nieuwe infrastructuur voor de binnenscheepvaart.

Ecologisch archeologisch onderzoek kent ook nuttige toepassingen buiten het domein van het culturele erfgoed. Een reconstructie van vroegere landschappen biedt referentiebeelden wanneer aan natuurbouw of natuurherstel wordt gedaan. Uit het onderzoek van Koen Deforce weten we nu hoe de Scheldevallei er duizenden jaren geleden uit zag en daar zou rekening mee kunnen gehouden worden als gebieden worden heringe-

Een impressie van de Midden-Holocene Beneden-Schelde (uit Succow & Joosten, *Landschaftsökologische Moorkunde*, 2001)

richt. Niet dat het bedoeling moet zijn om Midden-Holocene landschappen na te bouwen. Dat is door niet terug te draaien wijzigingen (zoals klimaat, geografie, pollutie, extincties of de aanwezigheid van exotische soorten) trouwens niet mogelijk. En er spelen andere belangen in de ruimtelijke planning van waterrijke gebieden: recreatie, visvangst, waterbeheersing, beschermen van zeldzame soorten, enz. Maar toch is een referentiebeeld van een bijna volledig natuurlijke situatie altijd een welkome aanvulling op de doorgaans gebruikte, vrij recente voorbeelden, die vrijwel steeds al zwaar door de mens beïnvloed zijn. Archeologie als aanvulling op de Ferraris-kaart, zeg maar. Het is inderdaad verstandig om te weten wat er vroeger van nature voorkwam. Eén voorbeeld: het actuele voorkomen van natuurlijke taxus-populaties (*Taxus baccata*) in België is beperkt tot een aantal plaatsen in het zuiden van het land waar deze boom op steile, droge en rotsige kalksteenhellingen groeit. Dit soort biotopen wordt dan ook als de natuurlijke habitat van taxus gezien. In het noorden van België wordt de soort niet als inheems beschouwd en taxus-populaties worden verondersteld uitzaaingen te zijn van aangeplante bomen in tuinen en parken. Een in het proefschrift opgenomen overzicht van alle postglaciale paleobotanische en archeobotanische vondsten van taxus uit België en aangrenzende gebieden geeft echter een heel ander beeld. Gedurende het Midden-Holocene kwam taxus in de kustvlakte, de vallei van de Beneden-Schelde en in andere laaggelegen kustgebieden langs de zuidelijke Noordzee voor, waar de boom deel uitmaakte van de broekbosvegetatie op veen. In vergelijking met nu had taxus dus een heel andere verspreiding en habitat gedurende deze periode. Rond 1830 vóór onze jaartelling is taxus uit de regio verdwenen, dit kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan de evolutie van de broekbosvegetatie naar hoogveen. De schaarse taxus-bomen in noordelijk België kunnen dus beter als relictten behandeld worden, in plaats van als opdringerige introducties.

Middle Holocene vegetation evolution and woodland exploitation in the lower Scheldt valley kan worden ingekeken op: <https://biblio.ugent.be/person/001992379087>

Varia

➤ Tom Verhofstadt

FONDS BLATON IN HET AAM IN BRUSSEL

Op woensdag 2 juli pakt de krant *Le Soir* in zijn cultuurbijdrage uit met een paginavullend artikel getiteld: *'Deux mille trésors d'Horta chez Blaton. Découverte historique des Archives d'architecture moderne'*. Een titel die doet watertanden en waarschijnlijk menig onderzoeker de wenkbrauwen doet fronsen. Waarover gaat dit?

Het *Archives d'architecture moderne*, kortweg het AAM (www.aam.be), in Brussel is een in 1968 door architecten en stedenbouwkundigen opgerichte vzw met als doel het debat aan te gaan inzake architectuur en stedenbouw, de levenskwaliteit in de stad te verhogen door middel van het opwaarderen van het gebouwde erfgoed, en het vergaren van collecties, fondsen en andere documenten essentieel voor het Belgisch architectuurhistorisch onderzoek in de 19de en 20ste eeuw. Zij publiceren, organiseren tentoonstellingen en voeren onderzoek. Een van hun kerntaken is het vergaren en ontsluiten van architectenarchieven bestaande uit plannen, tekeningen, foto's, maquettes, lastenboeken, correspondentie, meubilair, prototypes, ... Vandaag beschikken zij over een collectie van een 200-tal architecten en andere kunstenaars uit binnen- en buitenland uit de 19de en 20ste eeuw. Het accent ligt op figuren met betrekking tot de art nouveau en het interbellum; Jos Bascourt, Marcel-Louis Bagniet, Ernest Blérot, Victor Bourgeois, Renaat Braam, Peter Callebout, Alban Chambon, Louis Herman De Koninck, Paul Hankar, Victor Horta, Henry Lacoste, Antoine Pompe, en andere.

Bovenstaande krantenkop was voldoende om het AAM te polsen waar het precies om gaat: 2000 plannen van Victor Horta die opeens tevoorschijn komen? Wij hadden afspraak met Maurice Culot en Yaron Pesztat, directeur en bestuurder van het AAM.

"Ongeveer 1 jaar geleden contacteerde Philippe Blaton het AAM

met de vraag of wij interesse hadden in het familiearchief Blaton (Entreprises Blaton), dat voorlopig lag opgeborgen in de gebouwen van het bouwbedrijf in Schaarbeek, dewelke zullen verdwijnen" vertelt Yaron Pesztat. Het AAM aanvaardt het archief en wil het herbergen, inventariseren en ontsluiten voor het publiek. Het is in redelijk goede staat,

Maurice Culot bladert in een fotoalbum uit het Fonds Blaton met op de achtergrond tientallen albums en honderden losse foto's (foto T. Verhofstadt)

doch fragiel, en men start direct een onderzoek naar de omvang ervan gezien de ruimte die het in beslag zal nemen in het depot. *"Het fonds betreft grotendeels plannen, maar tevens correspondentie, lastenboeken, foto's, albums en mallen. Op een dag stonden hier drie vrachtwagens klaar om circa 90 m3 archief te deponeren"* vervolgt Pesztat.

De *Entreprises Blaton* worden opgericht in 1885 als kleine bouwondernemer gespecialiseerd in het vervaardigen van rocaillies en andere tuinfoelies. Zij groeien als snel tot een algemeen bouwbedrijf, actief op alle fronten inzake bouwnijverheid: kunstwerken, ingenieursbouwwerken, monumenten en gebouwen. De bouwonderneming kent zijn hoogtepunt in de jaren 1930 met het bouwen van appartementsgebouwen; in deze periode doen bekende architecten beroep op Blaton (de lastenboeken en prijsoffertes bewijzen en illustreren dit); verschillende ontwerpen gelinkt aan architecten zoals Stanislas Jasinski, Jacques Saintenoy, Michel Polak, Adrien Blomme en Paul Amaury Michel zijn terug te vinden in dit archief. *"Maar wat hebben ze effectief gebouwd?"*, stelt Maurice Culot zich de vraag, *"met andere woorden het fonds beschikt over een hele verzameling van plannen waarvan we niet weten of ze effectief zijn uitgevoerd door Blaton. Mogelijk is de omvang van de dossiers een element om al of niet uit te maken of Blaton het gebouw effectief heeft gebouwd"*.

"De favoriete architect van Blaton was duidelijk J.J. Eggerickx." Als voorbeeld toont Culot een dossier met betrekking tot een appartementsgebouw in Antwerpen: *"Het werd gebouwd door de Compagnie Anversoises des Travaux SA, dat was een dochteronderneming van de Entreprises Blaton, waarschijnlijk opgericht in functie van hun bouwactiviteiten in Antwerpen of enkel voor dit gebouw waarbij ze duidelijk als bouwheer – en dus gebouwd als opbrengsteigendom – optraden"*. Culot vervolgt trots *"dit fonds vult menig architectenfondsen aan die reeds in ons bezit zijn, vooral de appartementsbouw in de periode tussen 1920 en 1940 is zeer goed gedocumenteerd, en zeker een piste in het bouw- en architectuurhistorisch onderzoek waard"*.

Het fonds betreft de periode van 1885 (datum van de stichting van de bouwonderneming) tot circa 1954, het bedrijf wordt dan door de erfgenamen opgesplitst in andere bedrijven onder andere *Cit Blaton* – waarvan het archief eveneens in het AAM zal worden gedeponeerd – en *Leclercq*. Deze periode wordt geïllustreerd door een enorme hoeveelheid en diversiteit aan documenten zoals (gekopieerde) plannen, correspondentie (meestal tussen aannemer en architect), lastenboeken, fotoalbums met de vorderingsstaat van (grote) bouwwerken, losse foto's en gipsen gietmallen met betrekking tot tuinfoelies (meestal vazen), die dus als de oudste stukken in het fonds mogen worden gerekend gezien de oorsprong van het bouwbedrijf.

Het fonds herbergt onder andere de volledige plannen van het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel – Bozar – met circa 2000 plannen, vooral technische plannen en details, die meestal verdwenen zijn. *"Het moge duidelijk zijn dat deze plannen vooral een restauratie-technische waarde hebben"* vertelt Culot, Pesztat vult aan: *"Ze zijn tevens van kunsthistorisch belang; men heeft een beter begrip van de ideeën welke Horta had in verband met het PSK."*

STADION ANTWERPEN

LINKER SCHELDEOEVER

15 oktober 33

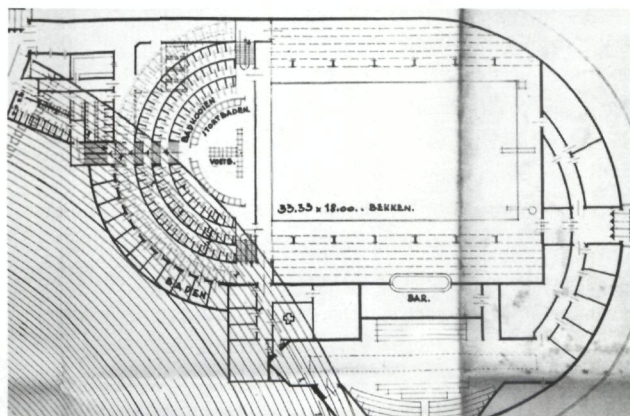
Monogram van de architect Henry van de Velde op de plannen voor Stadion Antwerpen – Linker Scheldeoever, 15 oktober 1933 (foto T. Verhofstadt, © AAM – Fonds Blaton)

Zo zijn we op verschillende plannen gestuit welke een variatie tonen voor het ontwerp van de Leboeufzaal, namelijk rechthoekig i.p.v. de huidige ellipsvorm. Architect Barbara Van der Wee – welke zich ontfermt over de restauratie van de Bozar – heeft de plannen door haar medewerkers laten inkijken en bestuderen gezien de lacunes inzake technische detailplannen”.

Tientallen plannen hebben betrekking op het befaamde en megalomane *Municipal Development Project*, waar Victor Horta vanaf 1928 aan werkt (zie ook Braeken, J., *De Shell-building te Brussel* in M&L, 4, jg. 13, 1994). Binnen dit project was ook plaats voor een school met toegang in de Stuijversstraat, en met behoud van de Salazarkapel – waarvan een replica wordt gebouwd in de Van Maerlantstraat – in opdracht van de Stad Brussel. Het wordt echter nooit gerealiseerd en het bouwblok wordt vanaf de jaren 1930 bebouwd met het (onafgewerkte) Shell-gebouw, het kantoorgebouw voor de verzekeringmaatschappij Triëste (Generali), beiden naar ontwerp van architecten Alexis Dumont en Marcel Van Goethem, en later in de jaren 1950 de Ravensteingalerij naar een ontwerp van Philippe en Alexis Dumont.

Opmerkelijk zijn de plannen met betrekking tot de bouw van een (olympisch?) stadion op linkeroever te Antwerpen naar ontwerp van Henry van de Velde. Een resem aan ontwerpplannen, schetsen en opstanden hebben betrekking op de bouw van een megalomaan sportcomplex bestaande uit een monumentaal stadion met atletiekpiste. Daaraan gekoppeld zijn een ovaalvormig scherm- en zwembad met 620 zitplaatsen en 1.750 staanplaatsen en een cirkelvormig krachtsportstadion voor het worstelen, gewichtheffen en boksen. Laatstgenoemde sportzaal zou

Gebouw met olympisch zwembad. Detail van de plannen voor Stadion Antwerpen – Linker Scheldeoever, 15 oktober 1933 (foto T. Verhofstadt, © AAM – Fonds Blaton)

Een blik op het Congogedeelte van het Fonds Blaton dat werd geordend onder leiding van de heer J. Lagae (foto T. Verhofstadt)

een capaciteit moeten gehad hebben voor 1.350 zetels, 1.050 zitplaatsen en 3.800 staanplaatsen! De afmetingen van het stadion zijn gigantisch: 300 meter op 160 meter, het zwembad heeft de toenmalige Olympische afmetingen, namelijk 33 meter lang. Binnen het stadion wordt aandacht besteed waar de marathon zijn ingang zou moeten vinden. De plannen zijn gedateerd 15 oktober 1933. De ontwerpdatum, de afmetingen en de aanduiding van de verschillende sporttakken doen vermoeden dat Antwerpen zich kandidaat heeft gesteld om de Olympische Spelen een tweede maal – na 1920 – te organiseren in 1936. Deze (befaamde) olympiade zal uiteindelijk in Berlijn plaats vinden.

Een groot deel binnen het Fonds heeft betrekking op de bouwactiviteiten van de firma in de toenmalige kolonie Kongo.

“Dit aanzienlijk deel van het archief werd geordend door het UGent onder leiding van de heer J. Lagae” vertelt Culot.

Wordt het fonds Blaton als een entiteit bewaard? Het AAM ordent immers zijn archieven op basis van architect. Zal het AAM zijn methodiek aanpassen in functie van het bedrijfsarchief? *“De architectenfonds worden aangevuld met een koppeling naar het Fonds Blaton, dat geldt eveneens voor de typologische fondsen, zodoende is er een thematische, typologische en persoonsgebonden toegang naar het fonds. Een deel werd reeds geïnventariseerd en in de nodige archiefdozen opgeborgen, we voorzien in 2015 een publicatie”* verzekert Culot ons.

Het is duidelijk dat dit fonds van onschatbare waarde is. Een archief van een bouwbedrijf impliceert een zeer divers fonds in al zijn facetten; de evolutie van een bedrijfscultuur wordt uitgelicht; activiteiten van bouwondernemingen komen boven; diversiteit inzake architecten, bouwprocedés – en programma's op nationaal en internationaal niveau. Het behelst 150 jaar Brusselse en Belgische bouwgeschiedenis, het is een enorme verrijking met betrekking tot kleinere en minder gekend architectenfonds, en het is een rijk archief op het gebied van ingenieursbouwwerken met de technische – en detailplannen ter illustratie. Het bouwbedrijf was immers innovatief inzake voorgespannen beton en heipalen, het bezat talrijke octrooien en brevetten.

Deze tekst is het verslag naar aanleiding van een bezoek aan het AAM en interview met Maurice Culot en Yaron Pesztat op maandag 14 juli 2014. Wij wensen beide heren en het AAM te bedanken voor hun medewerking en ontvangst.

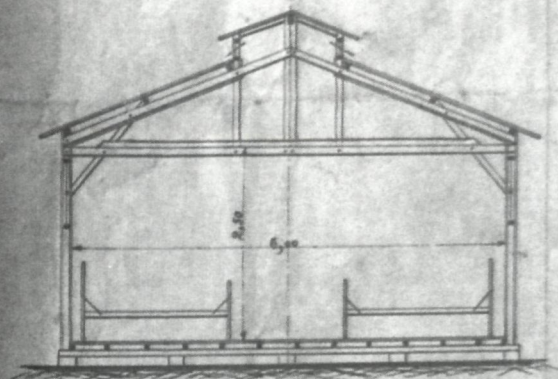
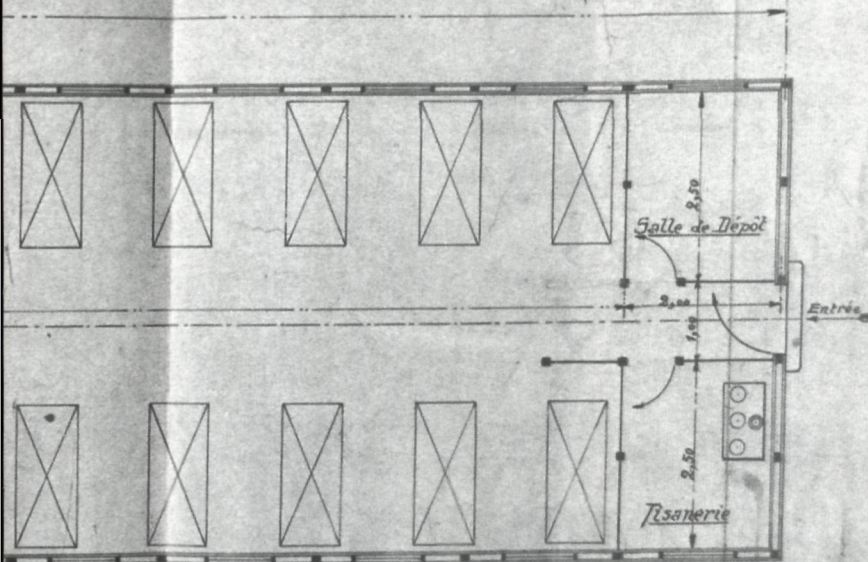
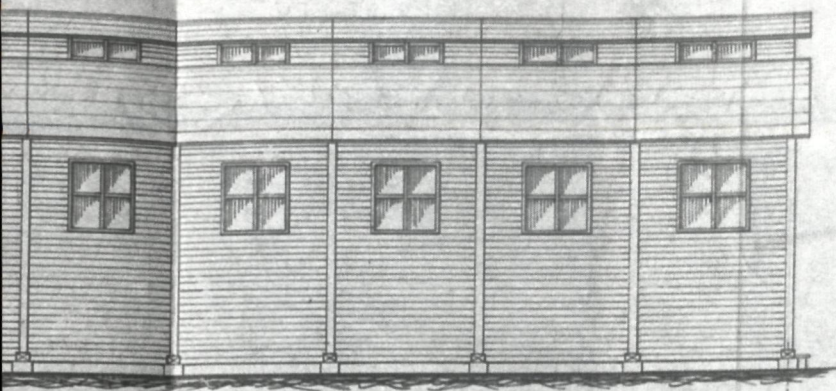
"In de dorpen willen ze al monumenten oprichten ter ere van de slachtoffers van deze immense slachting of zoals de chauvinisten het zeggen 'ter ere van hen die vrijwillig het offer van hun leven hebben gebracht'. Alsof de ongelukkigen de keuze hadden iets anders te doen. Ik zal mijn steentje bijdragen als deze monumenten het symbool worden van een hevig protest tegen de oorlog. Maar niet als ze een dergelijke dood verheerlijken, met het doel de volgende generaties aan te zetten het voorbeeld van deze gedwongen martelaars te volgen.

Ach! Als de doden van deze oorlog uit hun graf konden opstaan. Ze zouden die hypocriete monumenten in stukken slaan want degenen die ze oprichtten hebben hen zonder medelijden geofferd.

Want wie heeft durven roepen: 'Genoeg bloed gevloeid! Genoeg doden! Genoeg verdriet!'"

Louis Barthas, februari 1919

(Uit: Lois Barthas, *Carnets de guerre*, tonnelier, 1914-1918)

A. & F. HAMON FRÈRES

Ingénieurs Constructeurs

94, Rue St Lazare - PARIS

LAZARET DE CAMPAGNE

SYSTÈME HAMON

BREVETÉ S.G.D.G.

ÉCHELLE 1/50^m

plaats van 14 traveeën) dan deze voor het Belgisch Leger.

Deze barakken werden evenwel besteld bij *Harrods Stores Ltd.* in Londen. Uit de plannen die bij deze bestelling horen, blijkt dat het systeem van de firma Hamon tot in de details werd gekopieerd: niet alleen de vorm en de afmetingen werden overgenomen (hier opnieuw 6 meter op 32 meter, zij het de 16 traveeën lengte die dokter Depage wou), ook het constructieprincipe van de ont dubbelde spanten, de modules van zijwanden, vloeren, daken en lichtstraat werden integraal gekopieerd.

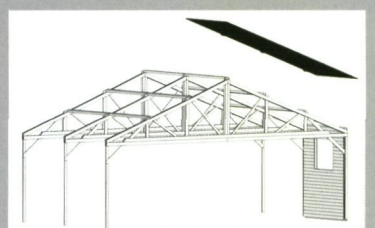
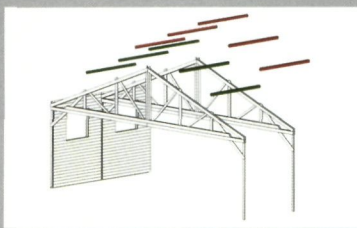
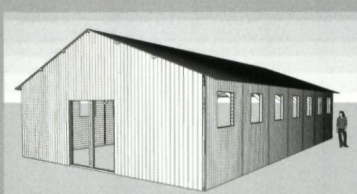
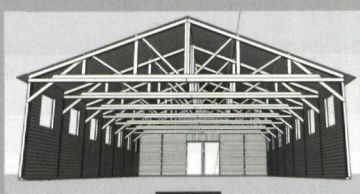
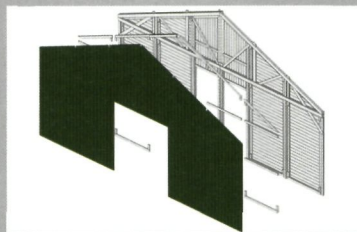
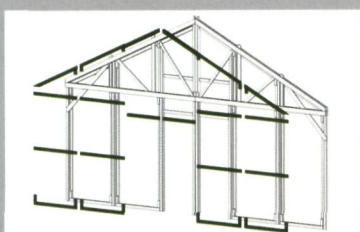
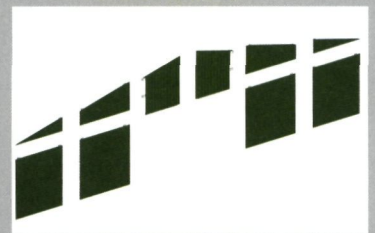
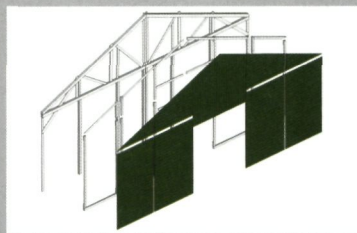
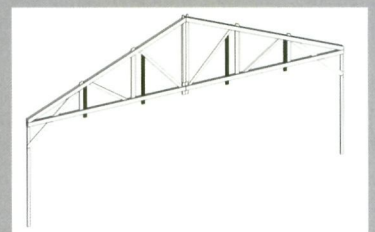
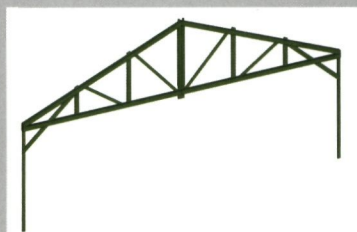
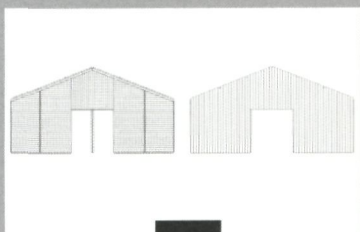
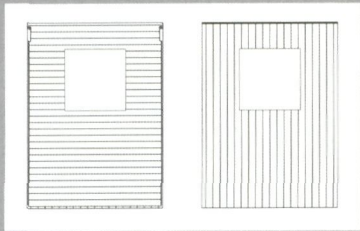
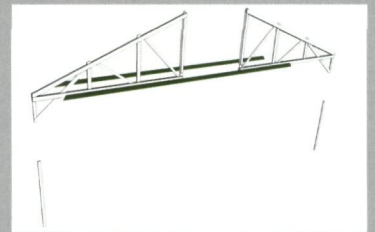
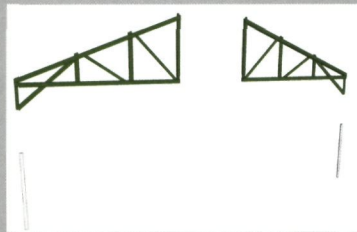
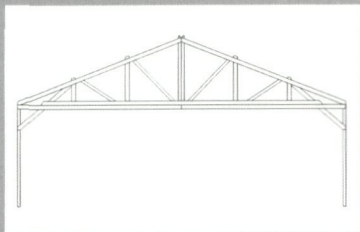
Het enige element waarop deze barakken van het origineel kunnen worden onderscheiden, is de beplanking van de langsgevelmodules: de buitenbeplanking verloopt horizontaal en de binnenbeplanking verticaal; in de barakken van firma Hamon is dit omgekeerd.

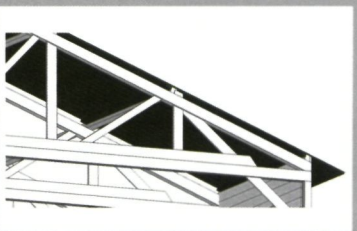
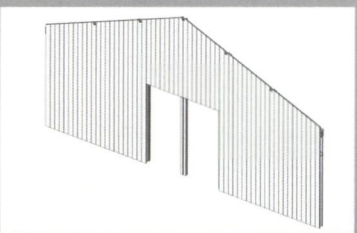
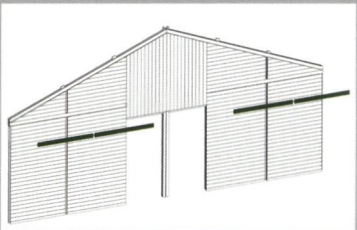
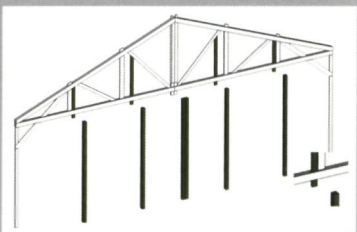
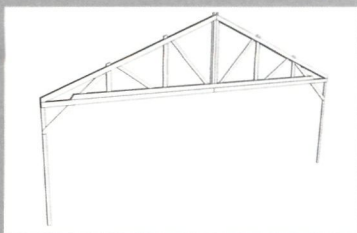
In een reeks brieven protesteerde de firma Hamon hevig tegen deze patentinbreuk. De directie van het Belgische Rode Kruis werd in niet mis te verstane bewoordingen duidelijk gemaakt dat ze zich

schuldig maakten aan diefstal van industriële eigendom. Deze zaak werd uiteindelijk niet verder hard gemaakt, waarbij – naast het feit dat de betrokken leiding van het Belgisch Leger uiteindelijk alle bezwaar tegen deze bestelling liet varen – mogelijk ook humanitaire overwegingen hebben meegespeeld.

Gezien het uitzicht op het einde van de oorlog en een nieuw hospitaal in Brussel einde 1915 te optimistisch gebleken was, werden de barakken aanvankelijk in een depot in Calais ondergebracht (13). In juni 1916 werden ze gedeeltelijk gebruikt op de vooruitgeschoven chirurgische post, afhankelijk van *l'Océan*, in Sint-Jansmolen en in het najaar van 1917 op de nieuwe site van hospitaal *l'Océan* in Vinkem. Diverse foto's tonen aan dat ook al eerder op de site van *l'Océan* in De Panne deze barakken volgens noodzaak waren bijgeplaatst (14).

En de firma Hamon? Die mocht uiteindelijk toch nog een aantal barakken leveren aan het Belgische Rode Kruis, waaronder de kapel op de site van *l'Océan* in De Panne noemenswaardig is: het

Bouwarcheologische reconstructietekening van het constructieprincipe van de barak en foto's van het sanatorium in Houtem in de jaren '20 (tekening architectenbureau Dries Vanhove, postkaarten collectie Jozef Ameeuw)

modulaire systeem van de barakken werd aangepast om een verhoogde middenbeuk en lagere zijbeuken te kunnen verkrijgen. Ook op de site van de School van de Koningin in Wulveringem bevond zich een dergelijke kapel, zij het lichtjes anders van configuratie.

Het constructieprincipe van de hospitaalbarak Hamon

Door de veelheid aan fotomateriaal en de eigentijdse plannenreeks zijn we goed gedocumenteerd over de hospitaalbarak van de firma Hamon. Het systeem bestond uit een volledig modulaair systeem met achter elkaar te plaatsen modules van twee meter lang (asmaat) en 6 meter breed (6 m binnenmaat, 6,2 m buitenmaat).

De barak kwam op de site toe als bouwpakket, in voorgemonteerde elementen:

- een spant gemonteerd in twee helften, ter plaatse samen te stellen door boutverbindingen door de ontdubbelde nokstijl en een doorlopende trekker (kenmerkend uitzicht van de barak is bijgevolg de dubbele trekker: de onderste is onderdeel van de spanthelft en de bovenste is een doorlopende trekker na montage) en te plaatsen op een losse muurstijl;
- langsgevelelementen, zowel voor de gevel als de lichtstraat, bestaande uit een constructie van stijlen en regels, een verticale buitenbeplanking en een horizontale binnenbeplanking. Deze elementen werden ter plaatse samen met de muurstijlen vastgebout. Losse plankjes in de binnenbeplanking lieten de montage in situ toe. De vensters met tuimelende vleugels waren

wellicht reeds in de elementen voorgemonteerd.

- verticale eindgevelbeplanking aan buitenzijde in voorgemonteerde opgeklampte panelen;
- horizontale beplanking binnen voor de eindgevels in voorgemonteerde opgeklampte panelen;
- opgeklampte dak- en plafondpanelen (afzonderlijk) voor benedendeel en samengestelde dak- en plafondpanelen voor de lichtstraat, te plaatsen op losse bijgeleverde gordingen en nokbalken met lengte van 2 meter gelijk aan de traveemaat;
- vloerbeplanking voorgemonteerd als panelen op kinderbalken, te plaatsen op losse muurplaten, dwars geplaatst op baksteen poeren of natuursteen blokken van ongeveer 25 cm hoog;
- afdeklaten tenslotte dienden voor een tochtichte aansluiting tussen de diverse elementen binnen en buiten.

Alle constructieve elementen van de barak, met uitzondering van de ontdubbelde nokstijlen, gordingen, vloerbalken en kinderbalken, bestonden uit houten elementen met een sectie van 25 x 70 mm, waardoor het geheel zeer economisch kon worden gefabriceerd.

De plaatsing van de barakken op blokken of poeren liet toe zonder veel voorbereiding van de ondergrond de barakken op te richten rekening houdend met de oneffenheden van het terrein, en kon een goede verluchting onder het gebouw garanderen. De barakken kwamen, hoewel ze principieel in elke lengte moduleerbaar zijn, bijna altijd voor in een lengte van 14 traveeën (28 meter). Slechts voor een nieuwe hospitaalsite voor het Rode Kruis, hierboven aangehaald, was er een voorkeur voor 16 traveeën.

School van de Koningin
in Wulveringem: beide barak-
types van Hamon
(collectie CEGESOMA – Brussel
95311)

Uitsnede uit een luchtfoto van de hospitaalsite op het gehucht het Doortje te Houtem, genomen op 1 augustus 1918
(©Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis)

De hospitaalsite van het Doortje in Houtem

De beschermde barak en Chinese Poort behoorden oorspronkelijk, zoals reeds vermeld, tot de hospitaalsite het Doortje in Houtem. De ontstaansgeschiedenis van de hospitaalsite op de wijk het Doortje is op heden erg onduidelijk door gebrek aan zowel archiefmateriaal als getuigenverhalen of mondelinge bronnen. Vast staat dat in de zomer van 1918 een hospitaalsite was ingericht aan de

Hondschootebaan in Houtem. De hoofdsite bevond zich tussen de Grayaertstraat en de Doornstraat. Andere barakkencomplexen waren ingericht aan de Doornstraat, aan beide zijden van de Hondschootebaan. Het is niet duidelijk of deze ook een hospitaalfunctie hadden, vermits er een duidelijk onderscheid is met de barakken gemarkeerd met rode kruisen op de hoofdsite.

Meer dan enkele vermeldingen tijdens WO I vinden we niet terug. Er lijken diverse benamingen in

De zogenaamde Chinese poort op het domein De Lovie in Poperinge
(foto O. Pauwels)

Archeologisch onderzoek van een militair hospitaal uit de Eerste Wereldoorlog

Maarten Bracke

Naar aanleiding van de bouw van een toeristisch informatiecentrum voerde een team van archeologen, in opdracht van de stad Poperinge, van 27 mei tot 8 juli 2011 een archeologisch onderzoek uit op een terrein van een halve hectare groot langs de Boescheepseweg in Poperinge. Op deze locatie bevond zich één van de grootste hospitaalsites uit de Eerste Wereldoorlog. In de bodem werden nog heel wat sporen verwacht van dit militair hospitaal, sporen die definitief zouden verdwijnen bij de bouw van het informatiecentrum. Een voorafgaandelijk archeologisch onderzoek werd daarom noodzakelijk geacht. Het was overigens voor de eerste maal dat een hospitaalsite uit de Eerste Wereldoorlog archeologisch werd onderzocht.

In 1915 werd op de site een eerste kleinschalig veldhospitaal opgericht door het Franse leger. Vanaf juli 1915 kreeg men versterking van het *Royal Army Medical Corps*. De Britten vestigden zich op de evacuatiezone met twee *Casualty Clearing Stations*. In oorsprong waren deze enkel bedoeld om gewonde soldaten te triëren en door te verwijzen naar de *base hospitals*, maar al snel werden zieke en gewonde soldaten er ook behandeld en geopereerd. Vanaf augustus 1916 nam het *2nd Canadian CCS* de gebouwen over van de Fransen. Het hospitaal werd vanaf dan sterk uitgebreid en bood plaats aan 4000 hospitaalbedden. Tussen augustus 1916 en januari 1918 telde de omgeving vier grote veldhospitals verspreid over vijftig hectare. Tienduizenden

soldaten werden hier verzorgd, duizenden stierven er aan hun verwondingen en werden begraven op de nabijgelegen begraafplaats Lijssenthoek. De begraafplaats telt in totaal 10786 graven, waaronder ook 35 Chinese arbeiders van het *Chinese Labour Corps*. Zij stonden na de oorlog in voor het opruimen van de slagvelden. Verschillende arbeiders overleden aan de Spaanse griep.

Tijdens het archeologisch onderzoek werden paalsporen aangetroffen die toebehoorden aan de houten barakken die er stonden of afkomstig waren van de aanleg van smalle houten wandelpaden die de barakken onderling verbonden. Door het nauwkeurig opmeten van deze paalsporen en een luchtfoto van 4 september 1917, kon een waarheidsgetrouwe positionering gemaakt worden van zes barakken en drie kleinere houten constructies. Van vier barakken kan de bouw op het einde van 1915 of in de eerste helft van 1916 gedateerd worden. Ze worden in historische bronnen als zogenaamde *Adrian Huts* omschreven. Op de locatie van één barak werden lange rechthoekige kuilen aangesneden. Ze waren gelijkaardig in grootte en opvulling, gemiddeld 40cm diep, en werden geïnterpreteerd als latrinekuilen die wijzen op sanitaire voorzieningen binnen deze barak.

Alle barakken waren in hout opgetrokken en voorzien van een houten dak of een dakconstructie bestaande uit golfplaten. Het hospitaal werd meermaals beschoten. Enkele fragmenten van

De militaire begraafplaats Lijssenthoek en het nieuw ingeplante informatiecentrum uiterst rechts (foto O. Pauwels)

golfplaten die werden teruggevonden in een afvalkuil, vertoonden inslagen van *schrapnels*. Parallel aan barak 8 werd ook de aanzet van een ingegraven schuilplaats of *dug-out shelter* opgegraven. In enkele afvalkuilen werd ook heel wat klein medisch materiaal aangetroffen: spelden, een glazen bedpan, flesjes, iodine ampullen, een zalftube, enz.

Een gedetailleerd onderzoek met metaaldetectoren resulteerde in de registratie van een duizendtal kleine metalen voorwerpen. In hoofdzaak gaat het om Britse en Franse munitie, een zestigtal munten van Britse, Franse, Belgische en zelfs Duitse origine, diverse insignes, een groot aantal knopen en ook vijf naamplaatjes. Twee van de plaatjes konden worden gelezen en geïdentificeerd: dat van de Britse soldaat Christopher Folley soldaat (*Royal Dublin Fusiliers*) en dat van de Franse soldaat Guiraud Jules Jacques (*12e Régiment d'Infanterie*). Beide soldaten overleefden de oorlog.

Meer weten?

De opgravingen werden uitgevoerd door Monument Vandekerckhove nv. Van het onderzoek is een rapport opgesteld: BRACKE M. *Archeologische opgraving Lijssenthoek Poperinge (prov. West-Vlaanderen). Basisrapport*, Monument Vandekerckhove nv, Ingelmunster, 2012. Dit rapport is raadpleegbaar in de bibliotheek van het agentschap Onroerend Erfgoed in Brussel.

Medisch afval, insignes en naamplaatjes gevonden tijdens het archeologisch onderzoek
(© Monument Vandekerckhove)

voege voor dit hospitaal: het Doortje of Graeyaert naar plaatselijke toponiemen, Leysele (Leisele) en Sint-Idesbald. Het lijkt er op dat op de site een burgerlijk hospitaal ontstond en dat er tegen het einde van de oorlog (1917-1918) diverse andere afdelingen op deze site werden gegroepeerd, waaronder ook een hospitaal uitgebaat door de Gezondheidsdienst van het Belgische Leger.

Na de oorlog bleef het hospitaal in functie. Meer en meer werd het gebruikt voor de verzorging van tuberculosepatienten. Het hospitaal werd na de oorlog uitgebaat door het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid en vanaf augustus 1926 door Sanatorium St.-Idesbald vzw, onder auspiciën van de provincie West-Vlaanderen. Enkele jaren later besliste de nieuwe uitbater dat de toestand in de barakken op de site van Houtem niet langer houdbaar was en kocht hij op 3 januari 1929 de site De Lovie in Poperinge.

Na herinrichtingswerken in het kasteel en de bouw van enkele paviljoenen op deze nieuwe site werden uiteindelijk in november 1930 de laatste zieken vanuit Houtem naar domein De Lovie overgebracht. Samen met de verhuis van de instelling werden de zogenaamde Chinese poort en een barak van het veldhospitaal naar de nieuwe locatie overgebracht en daar heropgebouwd. De Chinese poort is een inkompoort die bestaat uit gemetselde pijlers, een overkragende houten dakkap afgedekt met natuurleien, en houten poortvleugels met open stijlwerk. Allicht door de uitkragende korbelen, de vorm van het dak en de geprofileerde koningsstijlen, kreeg de poort haar naam. Ze werd pas na de Eerste Wereldoorlog op de site van het Doortje gebouwd. Ze is eveneens beschermd als monument maar maakt geen deel uit van het restauratieproject.

De veldhospitaalbarak

De nog bewaarde hospitaalbarak werd aan een bouwarcheologisch onderzoek ontworpen, waarbij het oorspronkelijke constructieprincipe en de afwerkingen in kaart werden gebracht. De originele elementen, die nog ter plaatse aanwezig zijn ofwel met zekerheid aan te vullen waren naar analogie, werden driedimensionaal uitgetekend om het constructieprincipe aanschouwelijk te maken.

Ondanks het ontbreken van archiefstukken die dit aantonen, mag men er op basis van dit onderzoek van uitgaan dat dit baraktype ook afkomstig is van de firma Hamon. Dit nog steeds in de hoger vermelde veronderstelling dat het door firma Hamon neergelegde patent stoelde op het constructie- en montageprincipe van het voor de SSA ontwikkelde baraktype. De barak wijkt slechts

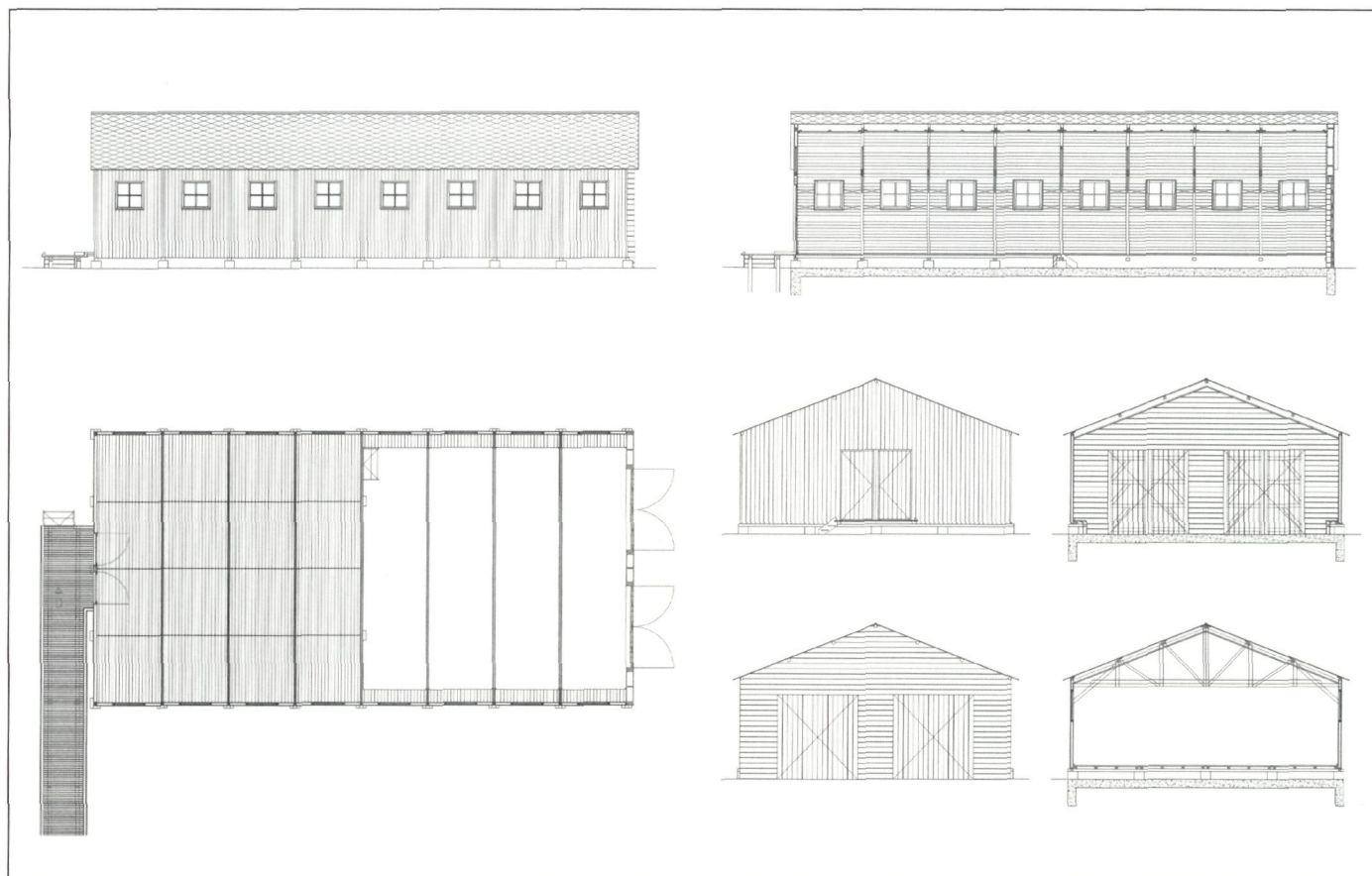
op volgende aspecten af van het type van de SSA: een gebouwbreedte van 8 meter in plaats van 6 meter (8 m binnenmaat, 8,2 m buitenmaat), een uitvoering zonder lichtstraat en een ander spanttype hieraan gekoppeld. De voormontage van de spanten in twee helften met ont dubbelde trekker, alle andere componenten van het gebouw tot en met de sectie van de houten componenten stemmen wel volledig overeen met het hoger besproken Hamon baraktype.

De afwijkende vorm van barak is gekend van oude foto's op de site van de School van de Koningin in Wulveringem en de site van het Doortje in Houtem zelf, respectievelijk tijdens en net na de oorlog. Op die foto's is vast te stellen dat deze barakken ook verhoogd op poeren of blokken zijn geplaatst. Hoewel het niet met volledige zekerheid kan worden gesteld, zijn er vele aanwijzingen dat het de kapelbarak is die van de site Houtem (zo niet reeds tijdens de oorlog, dan wel aanwezig in de naoorlogse inrichting) naar de Lovie in Poperinge werd overgebracht. Foto's van het kapelinterieur tonen aan dat deze barak, net als de versie met lichtstraat, ook was uitgerust met een plafondbeplanking en een houten vloerbeplanking.

Bij het hermonteren van de barak in Poperinge vielen dus de plaatsing op poeren, de houten vloer en de plafondpanelen weg. De barak werd dan ook *om louter functionele redenen mee verhuisd, om reeds van bij aanvang te kunnen dienen als loods of garage*. Dit ging gepaard met een verbouwing van een dubbele deuropening in de oorspronkelijke eindgevel tot een grotere poortopening. De barak werd heropgebouwd in zeven traveeën, waarbij in Poperinge een nieuwe eindgevel werd getimmerd tegen een tussenspan. Gezien de eindgevelspanten afwijken van de tussenspanen, wordt geconcludeerd dat de barak niet op volle lengte is teruggebouwd op de nieuwe locatie te Poperinge en oorspronkelijk dus acht of meer traveeën moet hebben gehad; het exacte aantal is op eigentijdse foto's niet vast te stellen. Acht is evenwel ook het aantal traveeën van een gelijkaardige barak in Wulveringem.

De restauratieopties voor de veldhospitaalbarak op domein De Lovie

Het domein De Lovie is een privé-domein, waar De Lovie vzw instaat voor de begeleiding van al dan niet op het domein inwonende jongeren en volwassenen met een matige, ernstige of diep verstandelijke handicap. Deze vereniging is actief op het domein sinds 1960, nadat een andere vzw er werd opgedoekt. De Lovie vzw is opdrachtgever voor de restauratie.

De barak werd gebouwd volgens het principe van een demonteerbare constructie. Na het bouwhistorisch en bouwarcheologisch onderzoek werd vooral het bouwprincipe van de barak, met gestandaardiseerde en voorgemonteerde elementen, belangrijk bevonden. De authenticiteit van het constructieprincipe wordt hierom belangrijker bevonden dan het maximaal behoud van het materiaal.

De barak toont, na meer dan 80 jaar overleven op de site van De Lovie in Poperinge, belangrijke verzakkingen waaraan reeds herhaalde malen met bijkomende steun- en stutelementen is verholpen. De gevelelementen en andere onderdelen die rechtstreeks op de volle grond waren teruggeplaatst, zijn zwaar aangetast. De eerste stap in de geplande restauratie is een volledige demontage van alle

Plannen voor de restauratie van de hospitaalbarak op het domein De Lovie
(tekening architectenbureau Dries Vanhove)

De veldhospitaalbarak op het domein De Lovie in Poperinge
(foto O. Pauwels)

De veldhospitaalbarak op het domein De Lovie in Poperinge (foto O. Pauwels)

onderdelen van de barak en de restauratie hiervan in het atelier, waarbij zoveel mogelijk van het bestaande materiaal wordt hergebruikt.

Bij het opnieuw monteren wordt de barak terug op bakstenen poeren geplaatst over een lengte van acht traveeën, de veronderstelde oorspronkelijke lengte. De houten vloer wordt voor een belangrijk stuk gereconstrueerd. Deze zone zal worden gebruikt voor tentoonstellingen en voor workshops, zowel voor de bewoners van het domein als daarbuiten. In een deel van de barak wordt de houten vloer evenwel niet teruggeplaatst. Voor de opdrachtgever was het immers belangrijk dat ook de bestaande functie van landbouwloods voor een stuk behouden kon blijven. Een nieuw ontwerp voor de niet oorspronkelijke eindgevel laat toe om nieuwe toegangspoorten te voorzien voor dit gebruik. De barak zal worden heropgericht op een nieuwe plaats op de site. Op haar huidige locatie, tussen later gebouwde landbouwloodsen, kwam de barak onvoldoende tot haar recht. Bovendien zal op de nieuwe locatie de inhoudelijke band met de eveneens van Houtem overgebrachte Chinese poort beter aangehaald kunnen worden.

Voor de dakbedekking wordt opnieuw overgaan tot vezelcementleien, zoals zichtbaar op de postkaartenreeks van de site Houtem uit de jaren 1930. Hierbij is het grote formaat van de leien (55 x 55 cm) evenwel niet reconstrueerbaar en wordt overgegaan naar het formaat van 40 x 40 cm. Bij wijze van noot kan worden aangestipt dat het gebruik van vezelcementleien op tijdelijke bouwconstructies tijdens WOI regelmatig voorkwam, maar eerder ongebruikelijk was voor de barakken van het type Hamon. De standaarduitvoering kwam met roevendaken met banen zink van 60 of 90 cm breed. Hiervoor had de firma Hamon een samenwerking aangeknoopt met firma Vieille Montagne (15). Bladen in gebitumineerd karton lijken ook voor te komen als dakbedekking (16).

Tijdens het kleuronderzoek werd de naoorlogse buitenbeschildering als oudste teruggevonden. Het gaat om een beschildering in stroken, van twee buitenplanken breed, in wit en donkergroen. Vergelijking met foto's van andere sites tijdens de oorlog toont evenwel aan dat dit niet de oorspronkelijke kleur kan geweest zijn. Hoewel deze tweekleurige beschildering, ook gekend van

foto's uit de jaren 1930, een groot historisch belang heeft, zal de uiteindelijke kleurstelling pas tijdens de restauratie worden gekozen. Er wordt immers gehoopt dat tijdens de demontage nog sporen van de originele kleurafwerking zullen teruggevonden worden.

Het interieur van deze barakken was altijd in een matte witte verf geschilderd. De restauratie voorziet in een kalkverf om het interieur opnieuw te witten.

Vergelijkbare baraktypes in het buitenland tijdens de Eerste Wereldoorlog

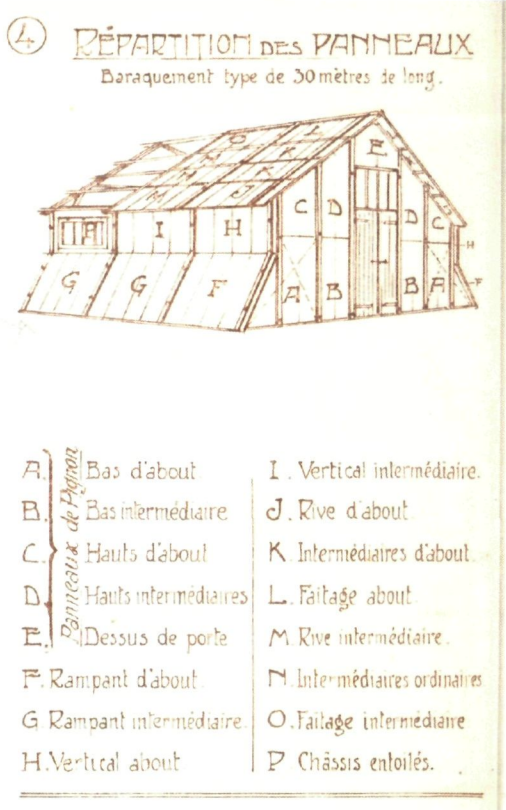
De modulariteit werd ook reeds aangetoond voor de Duitse legerbarakken in Jabbeke (17) en is eigen aan de toenmalig ontwikkelde en industrieel vervaardigde systemen. Ook de idee van baraktypes als snel monteerbare en demonteerbare systemen kwam tijdens de Eerste Wereldoorlog voor in andere landen. Ongeveer gelijktijdig met het baraktype van Hamon werd in Frankrijk de *baraque Adrian* ontwikkeld door Louis Adrian, polytechnisch ingenieur bij het Franse leger en tevens bekend van de *casque Adrian*, de eerste stalen helm in gebruik genomen tijdens de Eerste Wereldoorlog (18). Dit type barak is door het Franse leger wijd verbreid ingezet.

Ook het Britse leger ontwikkelde vanaf het voorjaar 1915 tot 1918 verschillende types van *Demontable Huts*, doorgaans vernoemd naar de ontwerper ervan: *Aylwin Huts*, *Armstrong Huts*, *Tarrant Portable Huts*, *Forest Huts*, *Liddell Huts*, *Nissen Bow Huts* en *Weblee Interlocking Huts* (19).

De barakken van het type *Tarrant Portable Huts* vertoonden de grootste gelijkenis met de barakken van het type Hamon, voor wat betreft de samenstelling in verschillende bouwelementen. De gevelpanelen waren bovendien ook samengesteld uit een klamponconstructie met een verticale buitenbeplanking en een horizontale binnenbeplanking, behalve wanneer gebruik werd gemaakt van een *weather boarding*, het zogenaamde Zweeds rabat, waar de richting van de beplanking werd omgekeerd.

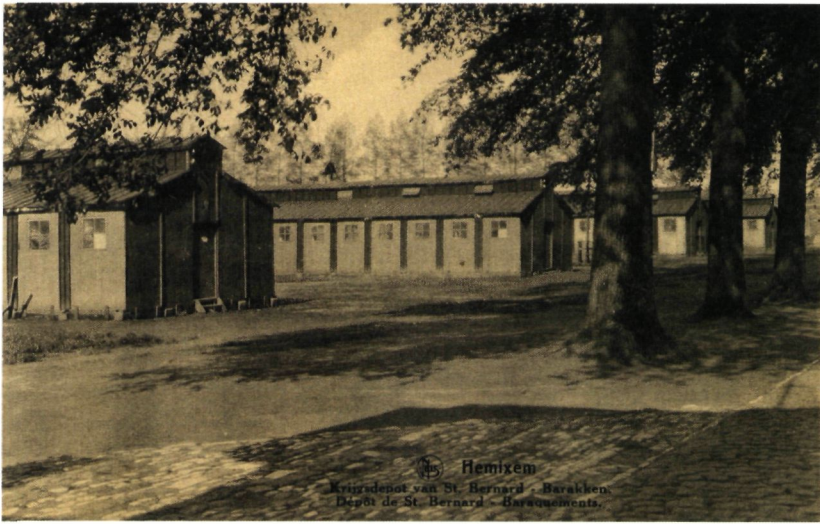
De barakken van het type Hamon na de Eerste Wereldoorlog

Er is, mede door de schaarste aan archief, weinig geweten over het lot van de vele barakken die tijdens de Eerste Wereldoorlog door firma Hamon zijn vervaardigd. Enkele hospitalen deden nog dienst na het einde van de oorlog, zoals de site van het Doortje in Houtem als sanatorium voor tuberculose of het hospitaal in Woluwe voor invaliden (20). Waar het Belgisch Leger er nog

De *baraque Adrian* van het Franse leger, principetekening (© Bibliothèque nationale de France, bew. H. Denis)

Hergebruik van de Hamon barakken tijdens het interbellum, in het kriegsdepot in de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem (collectie auteur)

De noodkerk in Heirweg (Anzegem) na WO1: hergebruik van een barak van het type Hamon (collectie auteur)

gebruik van kon maken, werden de barakken heropgericht, zoals op het militair depot in de Sint-Bernardusabdij in Hemiksem en het kamp van Beverlo in Leopoldsburg (21). Openbare verkopen werden ingericht waarbij de barakken al dan niet tegen opbod werden verkocht (22). Barakken kregen een tweede leven als garage of ander dienstgebouw, waarvoor ze in verkoopsaankondigingen aangeprezen werden. Deze belichtten vaak ook het gemakkelijk demonteerbaar karakter, met de vermelding *uiteenneembare barakken*. Andere barakken werden dan weer verkocht als brandhout.

Ook op de site van het Doortje in Houtem werden, na het opdoeken van het sanatorium aldaar, 20 houten barakken per openbaar opbod verkocht op 6 januari 1931 (23). Slechts sporadisch ziet men deze barakken opduiken op foto's voor secundair hergebruik, zoals de noodkerken van Heirweg in Anzegem, Westende en Elverdinge, de pastorie naast de noodkerk in Moorslede, het noodstation en de meisjesschool in Nieuwpoort, het *Café des Touristes* nabij de Meensepoort in Ieper, of nog een verloren exemplaar van dit type barak tussen de noodwoningen van het Albertfonds op het Minneplein in Ieper (24). Bijna altijd werden de barakken bij dit secundair hergebruik niet meer op hun blokken of poeren gezet, maar rechtstreeks op de volle grond geplaatst.

Nieuwe productie in aanloop naar de Tweede Wereldoorlog

In oktober en november 1939 werden een hele reeks barakken van het type Hamon besteld door het Belgisch Leger, allicht in het kader van de oorlogsdreiging en de versterkte mobilisatie vanaf 1 september 1939. Verschillende reeksen plannen, briefwisseling en interne nota's bleven hieromtrent bewaard (25).

Uit de opschriften van het plannenmateriaal blijkt dat de barakken dan bedoeld waren als veldbarakken voor divers gebruik en niet noodzakelijk als hospitaalbarakken. Alle plannen gaan terug op de moederplannen van de firma *Société Hamon* (zoals ondertussen op de plannen staat vermeld, nog steeds met vestigingen in Brussel en Parijs), die nog zeer nauw aansluiten bij de barakken van de Eerste Wereldoorlog.

Na een aantal aanpassingen door de *Service des Baraquements Militaires* van het Belgisch Leger, ondermeer de vorm van de vensters in de langsegevels en een gecombineerd dak- en plafondpaneel voor nog snellere montage, werden de barakken aanbesteed volgens plannen opgemaakt door deze dienst. In verschillende bestellingen hebben zo'n

20-tal bedrijven barakken geleverd volgens het nog steeds gebrevetteerde systeem Hamon. De firma Hamon zelf en de firma De Coene uit Kortrijk mochten barakken leveren volgens hun eigen plannen of systeem; de overige aannemers dienden de plannen van de dienst te volgen. De firma Hamon zelf lijkt echter geen barakken meer te hebben geleverd in deze periode (26).

Besluit

Zoals hierboven aangehaald, zijn de verregaande standaardisatie of modulariteit van het bouwsysteem en de oorspronkelijke vervaardigingswijze als monteerbaar en demonteerbaar bouw pakket belangrijke aspecten in de huidige restauratieaanpak van de barak van firma Hamon. Dat de barak op het domein de Lovie het enige overlevende exemplaar lijkt te zijn is een belangrijk gegeven. De start van de restauratie is gepland begin 2015 en de afwerking tegen de winter van 2015.

Dries Vanhove is ingenieur-architect en master in de monumentenzorg.

EINDNOTEN

- (1) Dit artikel is de synthese van: VANHOVE D., *Veldhospitaal-barak De Lovie te Poperinge. Restauratienota*, onuitg. studie, Krombeke, 2013.
- (2) Ministerieel besluit van 1 juli 2009 houdende bescherming als monument van de oorlogsbarak en zg. 'Chinese Poort' op het kasteeldomein De Lovie te Poperinge, (gepubliceerd Belgisch Staatsblad 7 september 2009).
- (3) Over de organisatie van de veldhospitalen van het Belgische Leger tijdens WOI verschenen diverse studies: MELIS L., *Contribution à l'histoire du Service de Santé de l'Armée au cours de la guerre 1914-1918*, Brussel, 1932; MATHIEU J., *De Eerste Wereldoorlog en zijn gevolgen*, in EVRARD E., MATHIEU J., FRANÇOIS R. en MOORTHAMERS R., *Asklepios onder de wapens. 500 jaar militaire geneeskunde in België*, Brussel, 1997; JANSSENS P., *Belgische veldhospitalen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2001.
- (4) DE MUNCK L. en VANDEWEYER L., *Het hospitaal van de koningin. Rode Kruis, L'Océan en De Panne 1914-1918*, De Panne, 2012, p. 66-68 en 78-83.
- (5) Voor Cabour en Beveren aan de IJzer zie de fotocollecties van apotheker Tonneau en van Tonneau en Etienne: [www.1914-1918.be]. Voor foto Hoogstade: MELIS L., *op. cit.*, p. 325.
- (6) Foto's van *Petit Fort Philippe* in Gravelines en *Bonsecours* in Rouen beide op: [www.1914-1918.be]; foto *Anglo-Belge* in Rouen: EVRARD E. en MATHIEU J., *op. cit.*, p. 259; foto Krombeke: MELIS L., *op. cit.*, p. 144; foto Fortem: VERMEIREN E., VERDONCK A. en TROUBLEYN R., *Zeldzame re-miniscenties van de Grooten Oorlog: archivalisch en bouwtechnisch onderzoek van de legerbarakken in Jabbeke (prov. West-Vl.)*, in *Relicta*, nr. 8, 2011, p. 377-418, p. 395; Port-Villez: fotocollectie van Jean Baboux op: [www.1914-1918.be/ecole_port_villez.php] en de collectie van persagentschap Rol op [http://gallica.bnf.fr]; Woluwe: EVRARD E. en MATHIEU J., *op. cit.*; naoorlogse postkaarten (*Rééducation des Grands Blessés de la Guerre*).

- (7) Foto op [www.westhoekverbeeldt.be] nr. HEU004504735, foto's uit de aantekeningen van Maria van de Steen de Jehay – collectie B. de Moreau op [www.1914-1918.be]
- (8) Deze site is bij uitstek gekend door de immense collectie foto's gemaakt door Janine Binon: *CEGE/SOMA Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij – Beeldbank: Collection Janine Binon: Guerre-14-18, Infirmeries, Hôpital de l'Océan à La Panne, écoles de la Reine Elisabeth*.
- (9) MELIS L., *op.cit.*, p. 310.
- (10) De enige bewaarde archiefdocumenten van de firma Hamon met betrekking tot deze barakken in de periode van WOI tot op heden teruggevonden, bevinden zich in het Archief van het Belgische Rode Kruis. Het betreft in hoofdzaak archiefmateriaal met betrekking tot een patentinbreuk op dit baraktype, waarover verder in de studie meer. Brussel, Algemeen Rijksarchief, archief van het Rode Kruis, nr. 73.
- (11) *Hamon, a hundred years engineering for nature*, firmabrochure, 2007, zoals gepubliceerd op [www.hamon.com]. De firma beschikt verder niet meer over een bedrijfsarchief uit deze periode.
- (12) Brussel, Algemeen Rijksarchief, archief van het Rode Kruis, nrs. 71 tot 74. Behoudens foto's is in het documentatiecentrum van het Koninklijk Leger Museum vooraansnog geen archief gekend van hospitaalsites tijdens WOI.
- (13) DE MUNCK L. en VANDEWEYER L., *op. cit.*, p. 70 e.v. en p. 100 e.v.
- (14) MELIS L., *op. cit.*, p. 304; DE MUNCK L. en VANDEWEYER L., *op. cit.*, p. 89, foto *depage_021.jpg* op [www.1914-1918.be]
- (15) Brussel, Algemeen Rijksarchief, archief van het Rode Kruis, nr. 73, offerte brief van 2 oktober 1915 en brief van 2 september 1916.
- (16) Zo bijvoorbeeld de barakken op de site van Port Villez en diverse barakken op de site van Woluwe.
- (17) VERMEIREN E. e.a., *op. cit.*, 2011.
- (18) Diverse bronnen internet, zonder verwijzing naar eigentijdse bronnen. Diverse brochures (evenwel zonder historische achtergrond) zijn uitgegeven door het *Ministère de la Guerre: Notice relative au montage, démontage, réparations & entretien du Baraquement système Adrian. Type A – Parois recouvertes de carton bitumé, Toiture type B, Sceaux, s.d., Baraquement démontable, système Adrian, Paris, s.d. en Baraquement système Adrian, Type A. Portefeuille de l'Officier, z.p., z.d.* Alle brochures zijn consulteerbaar op: [http://gallica.bnf.fr]
- Een replica van een barak *système Adrian* is te zien in het vliegtuigmuseum het Franse Le Bourget.
- In Krombeke stonden de *baragues Adrian* ooit zij aan zij met de *baragues SSA* van firma Hamon; getuige foto in MELIS L., *op. cit.*, p. 262. Naast ziekenboeg van de Divisie van het Belgische leger, was er ook een Frans hospitaal gevestigd, wat kan afgeleid worden uit het feit dat het dorp behoorde tot de Franse sector en dat op de site van het hospitaal na de oorlog een Franse militaire begraafplaats was gelegen.
- (19) *Work of the Royal Engineers in the European War, 1914-19. Work under the Director of Works (France)*, Chatham, 1924, p. 171 e.v., pl. XLV tot LV. Deze publicatie en de afbeeldingen komen uitgebreid aan bod in: VERMEIREN E. e.a., *op. cit.*, 2011, p. 395-401.
- (20) Begin december 1920 viel het Invalidenhuis te Woluwe ten prooi aan een grote brand (*de Poperingnaar*, 5 december 1920). Het is niet duidelijk of dit het einde inluidde voor de site.
- (21) Cf. een reeks postkaarten uitgegeven door *Ed. Van Herp Heximem* eind jaren 1920, respectievelijk postkaart met opschrift *Kamp van Beverloo – Ciby barakken*.
- (22) Enkele voorbeelden: op 3.09.1919 worden te Vinkem barakken van het Belgische Leger verkocht afkomstig uit Avekapelle, Booitshoeke, Oostduinkerke en Wulpen; nog in Vinkem werden in het voorjaar 1921 de houten barakken van de site l'Océan te koop aangeboden; op 5 juli 1923 worden de barakken van hospitaal Cabour in Adinkerke openbaar verkocht; in september 1923 de barakken van een hospitaal genaamd Marie-José in Wulveringem, mogelijk gaat het hier om de School van de Koningin (*De Poperingnaar* van 31.08.1919, 6.03.1921 en volgende edities, 1.07.1923, 30.09.1923). Vaak is het minder duidelijk uit de context van de verkoop over welke barakken het gaat. Zo zou de openbare verkoop van barakken op 18.08.1920 te Hoogstade en op 19.08.1920 te Krombeke, georganiseerd door de Registratie en Domeinen, om de verkoop van de Belgische Legerbarakken kunnen gaan (*De Poperingnaar* van 15.08.1920). Soms worden barakken uit tweede hand verkocht, waardoor enkel nog de afmetingen van de barakken indicatie kunnen vormen over het type van barak dat wordt verkocht – tenzij het gaat om Britse *Nissen huts* waarvan de naam wordt opgenomen in de aankondigingsberichten gezien ze gemeenzaam bekend zijn. Mogelijke verkopen van baraktype Hamon: in Vlamertinge op 5.07.1925, bij de Bloemmolens Diksmuide 24.07.1927 en op het Sint-Maartens kloosterplein in Ieper op 16 april 1929 (*De Poperingnaar* 28.06.1925, 24.07.1927, *het Ypersche volk* 6.04.1926) (alle kranten consulteerbaar op: [www.historischekranten.be])
- (23) *De Poperingnaar*, 28.12.1930.
- (24) Heirweg en Anzegem: postkaarten; Elverdinge: [www.westhoekverbeeldt.be] nr. HEU008501266, Moorslede: [www.beeldbankwest-vlaanderen.be] nr. 14014000145; Nieuwpoort: postkaartenreeks met opschrift *reconstruction de Nieuport 1920*; Ieper Menenstraat: CONSTANDT H., MUS O. en VANDENBUSSCHE P., *Het Ieper van toen*, Brugge, 1984, p. 123; Ieper Minneplein: BAERT e.a., *Ieper, de herrenstad. De wederopbouw van Ieper na 14-18*, Koksijde, 1999, p. 100.
- (25) Brussel, documentatiecentrum van het Koninklijk Leger Museum, Moskou archief, doos 3699, map 1286 en doos 3702, dossier 1292. Met dank aan Rob Troubleyn.
- (26) VERMEIREN E., VERDONCK A. en TROUBLEYN R., *Legerbarakken Jabbeke – archiefonderzoek en handleiding: omgaan met barakken*, onuitg. studie, Brussel, 2008, p. 38. Het deelarchief behandeld in deze studie, allicht met betrekking tot de eerste bestelling, kon door de auteur vooraansnog niet getraceerd worden.
- De barakken waren voor volgende bestemmingen: Eynthout, Oosterhoven, Oosterwijk, Noorderwijk, Tongerlo, Wezel, Voortkapel, Plassendonk, Berlaar, Herenthout, Morkhoven, Herselt, Zoerle-Parwijs en Zammel. In tegenstelling tot het indrukwekkende fotoarchief dat WOI van deze barakken heeft nagelaten, zijn vooraansnog geen foto's bekend van deze barakken op locatie.

Omgaan met een modernistisch gebouw: de provinciale tuinbouwschool in Mechelen

Rudy De Graef

De provinciale tuinbouwschool PITO in Mechelen is een typisch voorbeeld van de modernistische Nieuwe Zakelijkheid. Het gebouw naar ontwerp van Jan Lauwers, opgetrokken tussen 1928 en 1934, is sinds 1997 beschermd als monument (1) en wordt beheerd door de provincie Antwerpen. Deze bijdrage toont de evolutie binnen dit provinciebestuur aan van de vroegere aanpak met ad hoc herstellingen en onderhoud naar de huidige meer gestructureerde visie, gebaseerd op een masterplan. Hierin worden aanbevelingen geformuleerd voor regelmatig onderhoud en voor een fasering van de restauratie. Hopelijk kan deze manier van werken inspirerend werken voor de besturen die dergelijk erfgoed in beheer hebben.

Voorgevel na restauratie van de rechtere vleugel
(foto O. Pauwels)

Het provinciebestuur van Antwerpen bezit en beheert verschillende monumenten. Naast bekende en waardevolle topmonumenten als de kathedraal van Antwerpen (2) en het kasteel d'Ursel in Hingene omvat het patrimonium dat de provincie beheert ook minder bekende waardevolle en al dan niet beschermde gebouwen. Eén daarvan is het oorspronkelijke gebouw van het Provinciaal Instituut voor Tuinbouwonderwijs Mechelen (PITO Mechelen) dat architect Jan Lauwers ontwierp en dat zich net buiten het stadscentrum aan de Antwerpsesteenweg bevindt.

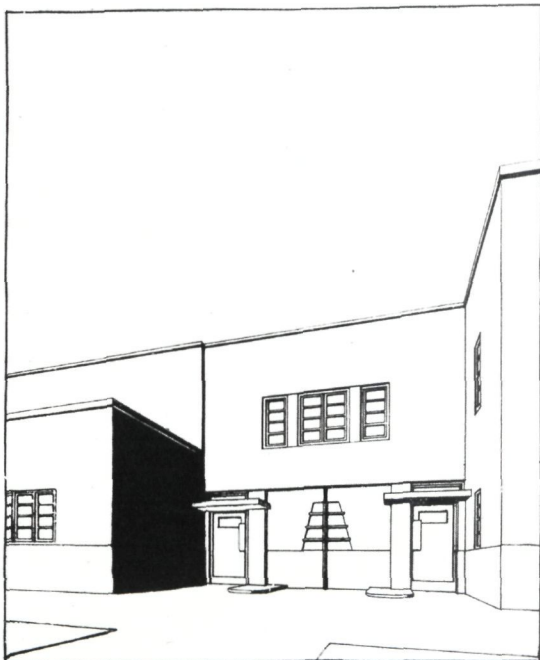
Jan Lauwers (1898-1988) werd geboren in Mechelen. Vanaf 1920 werkte hij onder leiding van architect Alexis Dumont mee aan de wederopbouw in West-Vlaanderen (3). Vanaf het interbellum ontwierp Lauwers voornamelijk woningen,

winkels en schoolgebouwen. In 1927 won hij De Prijs van Rome in de discipline architectuur (4). Interessant werk van hem uit die periode is onder andere het ontwerp voor het 'laboratorium' dat in de jaren dertig bij brouwerij Lamot in Mechelen werd gerealiseerd (5). Met zijn zakelijke en functionele baksteenarchitectuur opteerde Lauwers voor een nieuwe vormgeving in de bouwkunst, die beïnvloed lijkt door Nederlandse en Duitse voorbeelden. Net zoals zijn rolmodellen koos hij voor eerder kubistische en asymmetrische composities van meestal bakstenen volumes. Nieuwe technieken als skeletbouw en de toepassing van zuivere, onversierde materialen typeren zijn projecten. Hiermee behoorde hij tot een kleine avant-garde in Mechelen, waar de vernieuwing in de architectuur tijdens het interbellum vooral gedragen werd door enkele plaatselijke architecten (6). Zijn invloed als vernieuwer werd in 1928 al onderstreept door het artikel dat het destijds toonaangevende tijdschrift *La Cité* in de reeks *L'architecture en Belgique* aan architect Lauwers en zijn werk wijdde (7).

In 1927 werd Jan Lauwers benoemd tot docent aan de Academie van Schone Kunsten in Mechelen (8) en na WO II profileerde hij zich als restauratie-architect. Zo ontwierp hij de prachtige glasramen bij de restauratie van de Onze-Lieve-Vrouw-over-de-Dijle-kerk in Mechelen in de periode 1962-1968 (9). Van 1951 tot 1961 was Jan Lauwers directeur van het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw in Antwerpen. De architect was ook een tijdlang lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (10).

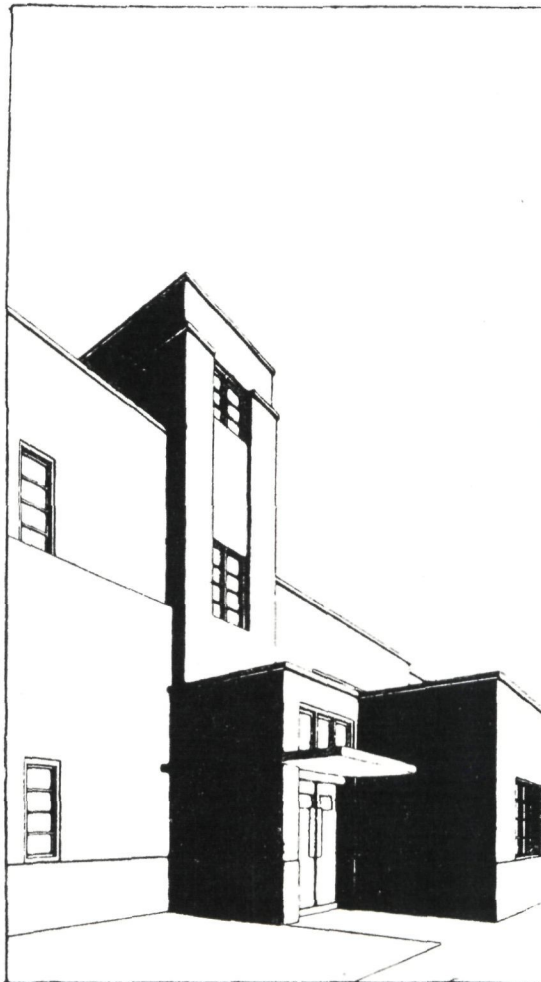
Perspectieftekening portiek
tussen beide woningen
(uit *La Cité*, 7, 1928, p. 93)

De casus PITO

Het schoolgebouw van PITO werd opgetrokken tussen 1927 en 1934 en werd beschermd als monument bij ministerieel besluit van 10 juli 1997 vanwege de architectuurhistorische en historische waarde (11). Het beschermingsbesluit stelt dat het gebouw "door zijn strakke vormgeving, het gebruik van zuivere onbewerkte materialen en het ontbreken van versiering" geldt als een "geslaagd voorbeeld van functionalistische architectuur met verwijzingen naar de Amsterdamse School". De historische waarde wordt in het besluit als volgt ondersteund: "In de evolutie van de regio Mechelen tot belangrijkste groentenstreek van het land speelt tuinbouwonderwijs een niet te schatten rol; om aan de specifieke eisen van het landbouwonderwijs te kunnen voldoen, was een tuinbouwschool met eigen proefvelden en modelhoeve een noodzaak die resulteerde in het nu nog bestaande Provinciaal Instituut voor Tuinbouwonderwijs".

Het asymmetrische gebouw bestaat uit een zesttal kubistische volumes opgetrokken in roodbruine baksteen met Dudokvoeg, namelijk dieperliggende lintvoegen in combinatie met platvolle stootvoegen die een horizontaal werkend effect hebben.

Perspectieftekening centraal
torenvolume
(uit *La Cité*, 7, 1928, p. 93)

Gezicht op het gebouw
omstreeks 1960, met vooraan
een deel van de hoeve
(© Provinciaal Archief Antwerpen)

Achterzijde van het gebouw
tijdens de bouwperiode
(© Provinciaal Archief Antwerpen)

De verschillende uitwerking van de volumes illustreert de diverse functies. Centraal is er een hoog volume van drie bouwlagen waarin zich de hal en de trapzaal bevinden, de zogenaamde toren. Van hieruit bereikt men een achterliggend volume, waarin op de begane grond het sanitair is ingeplant en waar de vroegere bibliotheek aansluit op het trapbordes. De rechtereuleug van twee bouwlagen herbergt de toenmalige directeurs- en conciërgewoning (later werd de directeurswoning ook een conciërgewoning) met daartussen een terugspringende portiek die toegang geeft tot de vroegere speelplaats. Op de verdieping was er aanvankelijk een refter, bereikbaar van op de speelplaats via een buitentrap. Uiterst rechts was er oorspronkelijk een hoeve gebouwd in L-vorm onder een zadeldak. De linkervleugel telt ook twee bouwlagen met telkens twee klaslokalen en bijhorende kleedruimten die worden ontsloten door een brede gang. Het linkervolume wordt beëindigd door een geprononceerd hoekvolume waarin destijds op de begane grond het museum en op de verdieping de klas natuurwetenschappen waren ondergebracht (12). Het gebouw heeft zijn originele functie als schoolgebouw behouden, ondertussen is de schoolsite wel sterk uitgebreid.

Probleemstelling

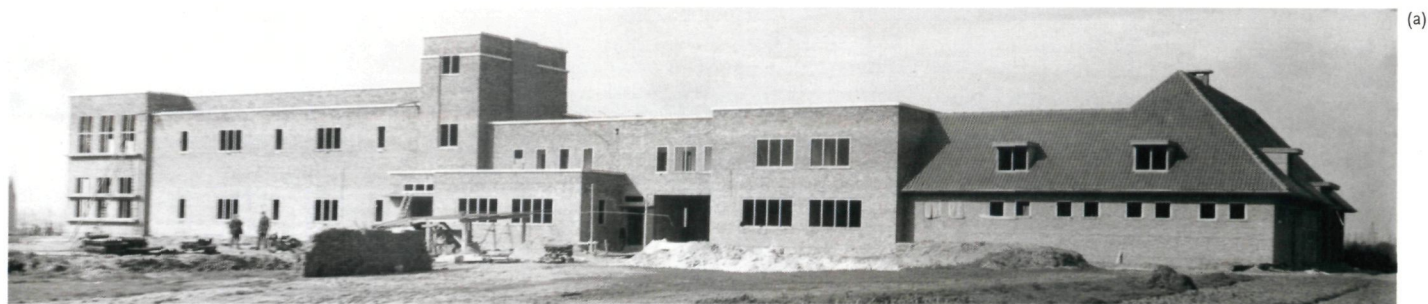
Sinds de bouw onderging de school verschillende wijzigingen en werden er andere constructies op de site gebouwd om de veranderende condities voor onderwijs op te vangen. Zo werd bijvoorbeeld, naast een aantal kleinere aanpassingen, in 1940 een 'geriefplaats' tegen het achterliggende volume gebouwd en werd er een fietsenstalling en klaslokaal aan de achterzijde van de hoeve opgetrokken. In 1963 werd de modelhoeve sterk gewijzigd en omgevormd tot machinekamer en schrijnwerkerij, hiertoe werd het zadeldak weggenomen en een verdieping toegevoegd. Nog in 1963 ging het verdwijnen van de refter met nogal wat structurele ingrepen gepaard: het bestuur wou de gelijkvloerse

conciërgewoning uitbreiden naar de verdieping en hiervoor werd onder andere de buitentrap afgebroken en de verdiepingshoogte aangepast (13). Ook de omgeving rond het gebouw veranderde drastisch. Allerlei nieuwe gebouwen kapselden als het ware het schoolgebouw in, waardoor de beleving ervan compleet veranderde. Waar het gebouw van architect Lauwers vroeger een solitair en dominant karakter had, lijkt het nu eerder een bijgebouw. Het onthaal voor de school werd ook verplaatst naar een gebouw uit de jaren '60 dat deels vóór het monument werd gebouwd en zo het zicht van op de straat belemmert.

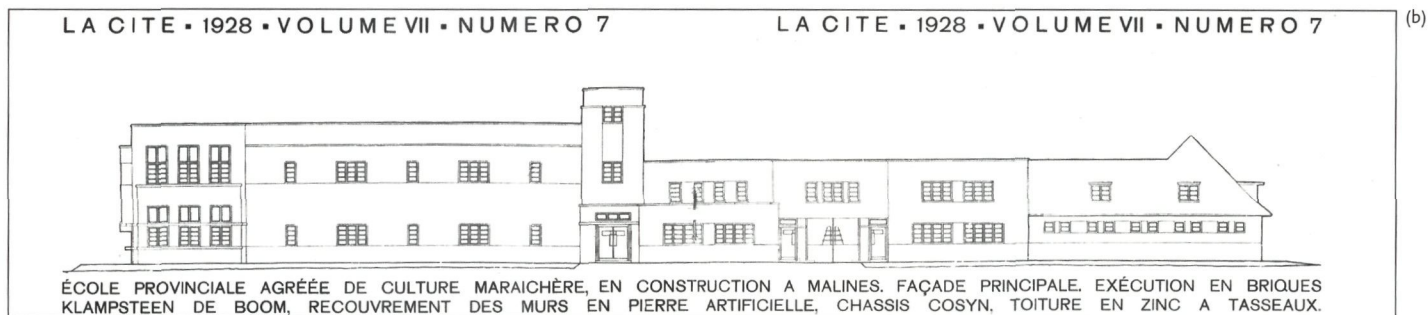
De laatste decennia is het oude gebouw nog sterker achteruit gegaan en ging nog meer van het originele karakter verloren. Het gebouw werd onderhouden door middel van ad hoc-interventies als reactie op specifieke problemen. Deze aanpak leidde tot een drietal problemen, naast de oplopende onderhoudskosten en de achteruitgang van de architecturale kwaliteiten bleek het niet afdoende om andere, meer dringende kwesties zoals een beperkte toegankelijkheid en bouwfysische tekortkomingen op te lossen. Bij nadere beschouwing van deze moeilijkheden wordt duidelijk waarom een andere aanpak noodzakelijk was en zich dan ook in zekere mate opdrong.

Toenemende onderhoudskosten

Ten eerste was er de toename van de onderhoudskosten. In plaats van eerst een diagnose te stellen en hiervoor een langetermijnoplossing te bedenken, werd er steeds tijdelijk opgelapt, wat kon leiden tot nog meer schade. Doordat er geen structurele oplossingen voor bepaalde problemen gevonden werden, bleven die zich immers opstapelen en uitbreiden. Een voorbeeld is het dak dat telkens plaatselijk werd hersteld, onder meer door het onoordeelkundig aanbrengen van dakdichting tegen opgaand metselwerk tijdens herstellingswerken. De dichting werd niet tot onder de dekstenen opgetrokken en het water kon langs het opgaand metselwerk binnensijpelen, temeer omdat

(a)

(b)

(c)

door het aanbrengen van isolatie het overstek van de dekstenen nutteloos was geworden, waardoor er op korte termijn nieuwe problemen ontstonden die allerlei schade veroorzaakten zoals lekken in het interieur, condensatie, loskomend behangpapier en dus bijkomende kosten genereerden en voor verlies aan historisch materiaal zorgden.

Omdat er geen globale visie op het gebouw was, werd deze ad-hocwerkwijze eigenlijk gestimuleerd. Naast de eigenlijke gebruikers, die weinig ervaring hadden in het omgaan met deze specifieke problemen bij monumenten, had ook de onderhoudsdienst van de provincie weinig ondervinding en tijd – en dus noodgedwongen ook weinig aandacht – voor deze problematiek.

Het referentiekader voor deze dienst was voor de bescherming in 1997 uiteraard helemaal anders dan vandaag, voornamelijk omdat er geen externe waardemeter was die het belang van deze architectuur aangaf. Daarom is het ook te begrijpen dat er in de periode vóór de bescherming een heleboel ingrepen gebeurden die specialisten vandaag wellicht merkwaardig vinden. Vaak werd gewerkt met stereotiepe oplossingen die gebruikt werden voor meer normale problemen. Als er

bijvoorbeeld een stuk bezetting aangetast was, werd dat met een gewone hedendaagse pleister gerepareerd en niet met een aangepaste historische specie. Als er geschilderd moest worden, dan gingen men al snel opteren voor een algemene uniforme verflaag met momentele materialen in plaats van te kiezen voor de restauratie van het historisch schilderwerk met bijhorende kleurstelling en patroon. Het conserverende, bewarende aspect met beperkt ingrijpen was in die periode niet aan de orde. Ook in de eerste jaren na de bescherming, gingen de beheerders van het gebouw verder op dat oude elan (14).

Teloorgang van de architecturale kwaliteiten

De hierboven geschetste praktijk leidde uiteraard ook tot het tweede probleem: een aftakeling van de architectuur, dit zowel aan het interieur, dat langzaam transformeerde door allerlei oplapwerk, als aan het exterieur waaraan onoordeelkundige ingrepen gebeurden.

Zo werden in het gebouw reparaties van allerlei afwerkingslagen met onaangepast materiaal uitgevoerd zoals het plaatselijk vervangen van wand- en vloertegels door nieuwe van een ander type en het aanpassen van het binnenschrijnwerk.

(a) Voorzijde van het gebouw tijdens de bouwperiode
(© archief Provincie Antwerpen)

(b) Ontwerptekening voorgevel
(uit *La Cité*, 7, 1928, p. 92-93)

(c) Fotomontage van de voorzijde van het gebouw tijdens de opmaak van het masterplan
(© architectenbureau Erfgoed & Visie)

Het exterieurbeeld werd voornamelijk aangetast door het aanbrengen van nieuwe beplanting rond het gebouw, passende binnen het kader van de school-activiteiten. Dit bleek nefast voor het originele beeld van het gebouw. De duidelijke horizontale werking van de oorspronkelijke architectuur is hierdoor praktisch volledig verdwenen. Deze nieuwe aanplantingen verhinderen voornamelijk het zicht op de originele gecementeerde plint van het gebouw, die destijds het gebouw leek te dragen, maar ze verhinderen ook een gemakkelijk onderhoud van dit gevelgedeelte, waardoor ook daar weer bijkomende schade ontstaat. Daarenboven werd de speelplaats verhoogd en met andere materialen afgedekt, waardoor het gebouw lijkt weg te zinken. Daarnaast hadden de aanpassingen aan het buitenschrijnwerk, waarvan de horizontale roeden werden verwijderd en de oorspronkelijke kleur verdween, een belangrijke impact op het beeld van het gebouw.

Fotomontage van het gebouw en de beplanting anno 2006 met vooraan links het geprononceerd hoekvolume met oorspronkelijk op de begane grond het museum en op de verdieping de klas natuurwetenschappen
(© architectenbureau Erfgoed & Visie)

Functionele tekorten

Een derde probleem is de onaangepastheid van het gebouw aan allerlei nieuwe gebruiksmodaliteiten. Doordat er verscheidene zaken niet aangepast zijn aan wijzigende functiebehoeften hebben de beheerders in de loop der jaren allerlei aanpassingen gedaan aan het gebouw, zonder rekening te houden met sommige van de waarden die het gebouw in oorsprong had. Zo werden valse plafonds ingebracht om plaats te bieden aan allerlei nieuwe technische voorzieningen. Onder andere het vernuftige oorspronkelijke verluchtingssysteem ging hierbij verloren, waardoor het gebouw eigenlijk slechter werkt dan in het begin en er allerlei condensatieproblemen ontstaan. Ook heeft men ten behoeve van nieuwe functievereisten van dat moment, allerlei ad-hoc-aanpassingen gedaan. Zo werden bijvoorbeeld muren weggehaald en vloeren verhoogd zodat enerzijds het gebouw op een weinig coherente manier werd getransformeerd en anderzijds een stuk van de oorspronkelijke flexibiliteit verloren is gegaan. Het is duidelijk dat, ondanks al deze aanpassingen, het gebouw onvoldoende tegemoet komt aan de eisen van vandaag. De gebruikers hebben moeite het te onderhouden, maar ook om er les in te geven. Het gebouw is slechts deels toegankelijk voor minder mobiele personen, moeilijk te verwarmen en er is een slechte akoestiek. De vraag is uiteraard of een andere aanpak of een nieuwe restauratiefase meer toekomstmogelijkheden biedt.

Omgaan met het gebouw

Omdat de provincie naast dit monument talrijke andere monumenten en andere 'gewone' gebouwen beheert, werd gezocht naar een andere, werkbare manier om met de instandhouding en het onderhoud van grote gebouwcomplexen om te gaan. Hierbij werd door het provinciebestuur geopteerd voor een meer gesystematiseerde behandeling voor haar monumenten, een aanpak die in schril contrast staat tot de hierboven geschetste werkwijze in het verleden. Dit idee was onder meer gebaseerd op de goede ervaringen die men al had met het uitgebalanceerd meerjarenplan voor de restauratie van de Antwerpse kathedraal (15). Het provinciebestuur van Antwerpen heeft deze werkwijze ondertussen toegepast voor verscheidene andere monumentale gebouwen en complexen zoals de school PTS in Boom, Kasteel Rivierenhof in Deurne en het Aartsbisdom Paleis en de Sint-Romboutskerk, beide in Mechelen.

Een werkwijze gebaseerd op monitoring en onderhoud werd dan ook verder ontwikkeld en een specifieke aanpak werd toegepast om dit monument en andere waardevolle gebouwen op een

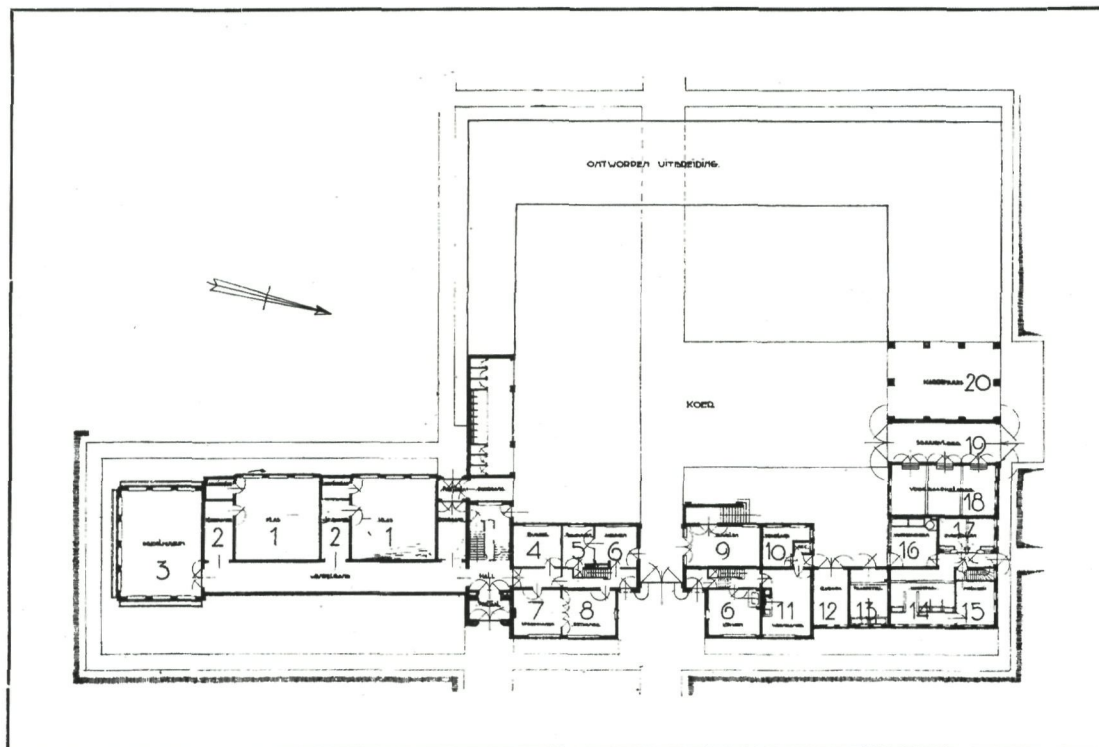
Achterzijde van het gebouw na de eerste restauratiefase met rechts de uitbreiding aan het oude bibliotheekvolume (foto O. Pauwels)

systematische wijze aan te pakken. Deze strategie van werken met langetermijnplanning en de inbreng van onderzoeksresultaten en testrestauraties in het proces, samen met de input van verschillende premies wordt hieronder toegelicht. Hierbij gaat veel aandacht naar dringende onderhoudswerken om de aftakeling van gebouwen tegen te gaan. Wellicht kennen specialisten deze aanpak beter onder de benaming preventieve conservatie. Deze wordt gedefinieerd als drie klassen van preventie: primaire preventie door het voorzien van middelen om oorzaken van ongewenste effecten, schade, weg te nemen. Secundaire preventie wordt gedefinieerd als controlemiddelen die een vroegtijdige opsporing van symptomen van ongewenste effecten, schade dus, mogelijk maken. Het werk van Monumentenwacht valt daar onder. Een derde klasse van preventie zijn middelen die een verdere verspreiding van de ongewenste gevolgen, schade, of het genereren van nieuwe ongewenste neveneffecten onmogelijk maken. Hieronder kunnen kleine onderhoudswerken gerekend worden (16).

In 2004 duidde het provinciebestuur een architectenbureau aan voor het opstellen van een globale planning en de studie, het ontwerp en de controle van de restauratie van de historisch waardevolle delen PITO Mechelen. De architect, het bureau Erfgoed & Visie, werd gekozen na een procedure die paste binnen de voorwaarden van het Vlaamse premiebesluit, zodat later zonder problemen

premies konden aangevraagd worden. Dit gebeurde via een algemene offerteaanvraag met gunningscriteria. Dit betekent onder andere dat meerdere restauratiebureaus een offerte indienden waarin hun visie op de restauratie, op de werfopvolging en het ereloon tot de gunningcriteria behoorden. Daarnaast werkte het provinciebestuur een speciale samenwerkingsovereenkomst uit met het architectenbureau waardoor ze na elke mogelijke fase de samenwerking kon evalueren en al dan niet voortzetten en dit onder andere in functie van het beschikbare budget (17).

Van bij aanvang was het de bedoeling met dit masterplan een uitgebreide visie op de gebouwen, hun erfgoedwaarden en hun belang vandaag te ontwikkelen. Naast vele andere kwesties werd speciale aandacht besteed aan het voortbestaan van de originele functie, in dit geval een school, in een gemodificeerde maatschappij. Deze gedachte was gevoed door de idee dat de meeste monumenten tot ons komen, net omdat ze in de loop der jaren werden aangepast om met veranderende omstandigheden te kunnen omgaan. Specifiek de 20ste-eeuwse modernistische architectuur, min of meer ontworpen als een machine, in dit geval voor het lesgeven aan studenten, kan vergeleken worden met een hedendaagse machine die onderhouden dient te worden en die men af en toe moet roderen of aanpassen om ze gaande te houden en nieuwe dingen te laten doen (18). Nieuwe aspecten als computernetwerken en toegankelijkheid voor

Oorspronkelijk ontwerpplan met
legende

(uit *La Cité*, 7, 1928, p. 92)

1. Classes
2. Vestiaires
3. Musée
4. Bureau
5. Office
6. Cuisine
7. Parloir
8. Salle à manger
9. Bicyclettes
10. Réduit
11. Salle commune
12. Garage
13. Écurie
14. Étable
15. Laiterie
16. Alimentation
17. Porcherie
18. Aire
19. Provisions
20. Remise

minder mobiele personen moeten in het achterhoofd gehouden worden.

20ste-eeuwse gebouwen zijn daarenboven, in verhouding tot oudere monumenten, vaak voorzien van eigentijdse technieken die ondertussen al voorbijgestreefd zijn (19) en niet meer naar behoren functioneren. De omgang met deze installaties, behoud of vervanging, is dan ook een bijkomende problematiek.

De resultaten

In 2005 keurde de Provincie Antwerpen het masterplan goed, dat bestond uit een viertal fasen. Ten eerste was er een onderzoeksfase met het concept voor drie voorafgaande onderzoeksprojecten: de identificatie van de oorspronkelijke afwerkingslagen, de analyse van baksteen en mortel en het onderzoek naar de conditie van de structurele elementen. Ten tweede bevatte het masterplan een fase met twee dringende onderhoudsprojecten: het herstel en de toegankelijkheid van de daken en een proefrestauratie van een aantal ramen. Ten derde waren er dan de eigenlijke restauratiefasen en tot slot werd een onderhoudsfase na restauratie voorzien (maar nog niet uitgewerkt).

De drie onderzoeksprojecten dienden een beter inzicht te geven in de huidige toestand van de constructie. Door hier een correct en wetenschappelijk opgebouwd beeld van te krijgen,

konden de architecten een juiste inschatting maken van de verschillende schadenomenen en behandelingswijze ervan, daarenboven kom men zo nagaan welke bijkomende zaken mogelijk waren.

Een vooronderzoek, bestaande uit een historisch onderzoek, kleuronderzoek van het pleisterwerk en het schrijnwerk en een onderzoek van de tegels, werd uitgevoerd door Ann Verdonck en Nele Vanholme voor de firma Examino cvba en werd afgerond in augustus 2007. Het onderzoek wees uit dat er in oorsprong een sterk doorgedreven interieurconcept werd uitgewerkt waarbij er een grote afstemming was tussen materiaal- en kleurkeuze van de vloer- en wandtegels, de kleur van het schrijnwerk en de afwerking van de wanden.

De analyse van baksteen en mortel werd uitgevoerd door de firma MRT uit Deinze. Het onderzoek focuste op de toestand van het bestaande metselwerk en leverde een globaal restauratievoorstel voor het beschadigde metselwerk. Er werd ook een onderzoek gedaan naar een nieuwe, hedendaagse baksteen die als aanvulling bij het historisch metselwerk kon gebruikt worden. Verder werden er ook gevelreinigingstesten uitgevoerd en onderzoek gevoerd naar mogelijke gevelbescherming in functie van de klimatologische omstandigheden en graffiti.

De firma Tri Consult uit Lummen nam het onderzoek naar de bewaringstoestand van de structurele elementen voor haar rekening (20). Het behelsde

Inkom conciërgewoning
na restauratie
(foto O. Pauwels)

de inventarisatie van de schade aan betonnen draagstructuren, luifels en geveldelen. Verder werden er stalen genomen en in het labo onderzocht van de betonstructuren en van het pleisterwerk. De studie stelde het draagvermogen van de dakstructuur vast in functie van een mogelijke nieuwe afwerking met een groendak. Tri Consult stelde ook een bouwfysische analyse van de dakstructuur op en formuleerde een restauratievoorstel voor de betonschade.

De twee dringende onderhoudsprojecten vragen een toelichting om hun betekenis in relatie tot preventieve conservatie te begrijpen.

Het herstel en de toegankelijkheid van de daken

Het herstel en de toegankelijkheid van de daken leidde tot verscheidene conclusies die gebruikt werden in het feitelijke restauratiedossier en die kunnen bijdragen tot het onderhoud van het gebouw. De toegankelijkheid werd verbeterd voor inspectie door de onderhoudsdiensten van de provincie en door de vzw Monumentenwacht Vlaanderen: regelmatige controle van de daken kan immers vele problemen wegnemen vooraleer vervolgschade ontstaat. De zinken daken werden tijdelijk gedicht waar scheuren aanwezig waren en mortelaansmeringen werd bijgewerkt, het zink moet echter vernieuwd te worden – tijdens een latere restauratiefase – en de onderliggende houten structuur dient onderzocht en behandeld te worden. Bitumineuze dakbedekkingen bleken

onoordeelkundig opgelapt, ze werden niet onder de dekstenen doorgetrokken, waardoor bijkomende schade ontstond. De dichting dient dan ook vernieuwd te worden. Soms werd de dakbedekking over de dekstenen doorgetrokken, waardoor delen ervan onherstelbaar aangetast werden, deze zullen daarom vervangen worden, anderen zullen hersteld worden. De verdere conclusie van dit onderhoudsdossier is dat, naast de eerder genoemde maatregelen, er kan geïsoleerd worden ten gunste van het binnenklimaat en dus de energiefactuur, en dat een groot gedeelte van de oorspronkelijk met bitumen bedekte daken een extensief groendak kan krijgen (21). Dit is een zeer onderhoudsvriendelijke en duurzame oplossing, die daarenboven sterk aansluit bij de educatieve opdracht van de school – architect Jan Lauwers had destijds aan de gevels horizontale bloembakken ontworpen en op die manier ook een link gemaakt tussen de architectuur en de schoolfunctie – en die vrijwel geen impact heeft op het beeld van de school. Het spreekt voor zich dat het voorafgaandelijk onderzoek naar de bewaringstoestand van de structurele elementen een belangrijke rol heeft gespeeld in de vaststelling van de draagkracht en de noodzaak tot isolatie van de daken.

Proefrestauratie van het schrijnwerk

Een tweede dringend onderhoudsproject was tegelijk een proefrestauratie van een aantal ramen. De resultaten van dit project in combinatie met het onderzoek naar de originele afwerkklagen leidde

Detail onderkant raam
vóór restauratie
(© architectenbureau Erfgoed & Visie)

Ramen conciërgewoning
vóór restauratie
(© architectenbureau Erfgoed & Visie)

Raam interieur
na proefrestauratie
(© architectenbureau Erfgoed & Visie)

tot enkele opmerkelijke vaststellingen. Een groot gedeelte van het schrijnwerk is in feite nog origineel, maar bij praktisch alle ramen zijn de horizontale houten raamroeden verdwenen samen met de originele kleuren, rood aan de buitenzijde en zwart aan de binnenzijde (22), wat een zeer grote impact op het beeld van het gebouw heeft. Plaatselijk werd het schrijnwerk in functie van interieurwijzigingen compleet vervangen, soms zelfs met pvc-profielen.

Ook zijn her en der de, typisch voor ingemetselde blokrampen, loden onderdorpels verdwenen.

Op andere plaatsen is het lood verweerd, waardoor waterinfiltratie mogelijk werd. Verder is bij de meeste ramen het oorspronkelijke beslag verdwenen en vervangen door allerlei verschillende types die een beeld geven van de evolutie van raam- en deurbeslag doorheen de twintigste eeuw.

De conclusies van de testrestauratie van een raam zijn onder meer dat, om het oorspronkelijke beeld opnieuw te herstellen, het nodig is een restauratie uit te voeren waarbij slechte delen worden vervangen, horizontale roeden opnieuw worden ingebracht in combinatie met aangepast isolerend 'monumentenglas' en herstel van de oorspronkelijke kleurstellingen noodzakelijk is. Ook wat het beslag betreft wordt opnieuw een uniform beeld nagestreefd.

Andere input voor de restauratie

Naast een heel eisenpakket vanwege de school-directie trachtte het provinciebestuur ook op andere

Beeld van geveldeel
na proefrestauratie van
enkele ramen
(© architectenbureau Erfgoed & Visie)

vlakken zoals duurzaamheid, brandveiligheid en integrale toegankelijkheid tot een kwaliteitsvol project te komen. In verband met dit laatste punt werd een toegankelijkheidsonderzoek uitgevoerd op de volledige site PITO Mechelen door het Centrum voor Toegankelijkheid van de Provincie Antwerpen (CTPA). Dit onderzoek focuste ook op de knelpunten bij het historische gebouw. In dit gebouw vormden onder meer te hoge deur-

drempels, ontoegankelijk sanitair en de onbereikbaarheid van de eerste verdieping, naast problemen van signalisatie en circulatie een probleem voor minder mobiele personen. De verschillende knelpunten werden mee opgenomen in de ontwerpopdracht voor het architectenbureau.

De restauratie

De resultaten van de voorafgaande onderzoeken en de onderhoudswerken, in combinatie met de analyse in situ van het gebouw, werd gebruikt in het eigenlijke restauratiedossier en was noodzakelijk om de specifieke problemen van dit 20ste-eeuws architecturaal erfgoed aan te pakken.

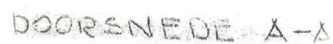
De restauratie zelf bestaat uit drie fasen.

Voor de eerste fase, in het bijzonder de restauratie van de conciërgewoningen en de werkplaatsen, tekende minister Bourgeois een voorlopig premiebesluit op 6 april 2011 voor een bedrag van 607.607,87 euro. De definitieve premie na aanbesteding werd vastgelegd op 588.394,57 euro. In deze fase wordt de linker conciërgewoning mee opgenomen in het schoolgebeuren, de rechtse woning blijft haar originele functie behouden.

De werkplaatsen worden functioneel gerenoveerd. Voor een optimalisatie van de circulatie en de toegankelijkheid worden diverse doorsteken ter hoogte van de centrale traphal in het gebouw hersteld, waarbij het ook mogelijk wordt een lift te integreren en zo de integrale toegankelijkheid van het gebouw te bevorderen. Aan de achtergevel van de rechter conciërgewoning wordt de originele gevel met buitentrapp gereconstrueerd samen met de refter en dit op basis van de bouwtekeningen van Jan Lauwers. De refter zal worden gebruikt als

Leefruimte conciërgewoning
na restauratie
(foto O. Pauwels)

Gezicht op de achtergevel
na reconstructie van de
buitentrap en het schrijnwerk
(foto O. Pauwels)

Refter na restauratie
(foto O. Pauwels)

Nachthal conciërgewoning
na restauratie
(foto O. Pauwels)

vergaderlokaal. De firma Verstraete & Van Hecke uit Wilrijk rondde deze werken ondertussen af. Het ontwerpdocument voor de tweede fase, de restauratie van klasvleugels en sanitair volume, werd op 25 januari 2010 ontvankelijk verklaard door het agentschap Onroerend Erfgoed en op 16 mei 2012 tekende de minister het voorlopig premiebesluit voor een bedrag van 809.822,88 euro. In deze fase, die eind 2014 opstart, worden

onder meer de klaslokalen in de linkervleugel gerestaureerd naar hun oorspronkelijke indeling en wordt er intern, voor een optimalisatie van de circulatie, veiligheid en toegankelijkheid, een bijkomende vluchtrap gerealiseerd. Later volgt dan de laatste fase die vooral met omgevingsaanleg te maken heeft. Daarbij zal ook de originele afwerking van de speelplaats, die tijdens het graven van enkele proefsleuven nog aanwezig bleek, opnieuw blootgelegd worden.

Deze restauratie moet leiden tot een nieuw startpunt van waaruit men met een schone lei kan vertrekken. Na de laatste restauratiefase zal er, naast een as-built-dossier en een restauratieverslag, nog een belangrijk document op tafel moeten komen: een onderhoudsdraaiboek. Hoe de opvolging van dat onderhoudsdraaiboek zal gebeuren is thans nog niet duidelijk. Er moet nog onderzocht te worden of het architectenbureau dat het initiële onderhoudsdraaiboek heeft opgemaakt opmaken, ook kan aangesteld worden om de opvolging ervan te voorzien. Uiteraard zal de beheerder van het gebouw dit draaiboek op regelmatige basis moeten bijstellen, omdat niet alles te voorspellen is, zodat er zeker ruimte dient te zijn voor veranderingen en/of bijkomende elementen. Ook de noodzaak tot en de wijze van verdere monitoring kan hierin vastgelegd worden. Op dit moment bestaat het onderhoudsdraaiboek enkel uit de gegevens die uit de verschillende vooronderzoeken en proefrestauraties naar voren kwamen. De ontwikkeling van het onderhoudsdraaiboek zal gevoed worden door de resultaten van de verschillende restauratiefases. De bedoeling is dat er bij elke fase, zoals normaal is bij een verbouwing of een restauratie, productfiches, gebruikshandleidingen en onderhoudsbeschrijvingen worden afgeleverd. Deze zullen allemaal verwerkt worden in een draaiboek dat gekoppeld wordt aan een timing (reguliere aanpak) van monitoring en uit te voeren werkzaamheden, aan eventuele onderhoudspremies, aan kostprijs en uitvoeringswijzen, en aan de noodzakelijke mankracht. Wat het laatste punt betreft, moet hier vermeld worden dat de provincie, naast een in monumentenzorg gespecialiseerde medewerker die voltijds de monumentendossiers opvolgt en naast de dienst Cultureel Erfgoed, waarbinnen onder andere bouwhistorici en archeologen werken, beschikt over een dienst onderhoud, waar verschillende mensen met de nodige kennis van zaken kunnen meewerken aan het dagelijks onderhoud van deze waardevolle gebouwen. Zij kunnen zulk een gepland onderhoud opnemen in hun regulier takenpakket, terwijl dit voor andere eigenaars misschien minder eenvoudig is.

Het provinciebestuur is immers een relatief grote speler op het terrein, een speler die zich kan

Gereconstrueerde buitentrapp
(foto O. Pauwels)

veroorloven al die kennis van zaken permanent in huis te houden. Voor kleinere lokale besturen zoals kerkfabrieken, kleine gemeentes en OCMW's en voor privé eigenaars is dit uiteraard zeer moeilijk en vaak onmogelijk.

Al deze gegevens, samen met de premiemogelijkheden, zullen in een planning moeten komen, die dan later door de provincie in haar meerjarenbegroting kan opgenomen worden. Op die manier kunnen de meeste risico's worden uitgesloten en blijft men verzekerd van een lange tussenperiode vooraleer een restauratie opnieuw noodzakelijk wordt. Dat die nieuwe restauratie uiteindelijk onafwendbaar is, lijkt onvermijdelijk. Op bepaalde momenten is de levenscyclus van sommige materialen ten einde en dat betekent dat er een nieuwe restauratie aankomt. Daarnaast is het moeilijk te voorspellen hoe de gebruiksmodaliteiten binnen pakweg 100 jaar zullen geëvolueerd zijn en welke eisen er dan aan het gebouw zullen gesteld worden.

Besluit

De case van de provinciale tuinbouwschool PITO in Mechelen is illustratief voor de wijze waarop het provinciebestuur van Antwerpen nu met haar

monumenten omgaat. De aanpak van de provincie is geëvolueerd van een ad hoc-aanpak naar een gesystemiseerd management op basis van een onderhoudsplan, met een tussenperiode gemarkeerd door dringende interventies, onderzoek en restauratie. Deze manier van werken is gebaseerd op preventieve conservatie en regelmatig onderhoud. Daarnaast zijn een visie op de lange termijn en het openstaan voor participatie cruciaal voor het welslagen van zulk een project. Het gaat hier immers om een vorm van 'levend erfgoed'. Een al dan niet gewijzigde voortdurende van een functie gekoppeld aan de mensen die er werken, ook al is dat een gewijzigde gemeenschap, vereist dat het gehele project in nauwe samenwerking met alle betrokken partijen verloopt.

Hoewel in deze tekst noodgedwongen maar een beperkt deel van de problematiek wordt aangepakt is deze case een interessant voorbeeld van innovatief omgaan met de conservatie van 20ste-eeuws erfgoed. Deze casestudy is daarenboven een interessant voorbeeld voor vele lokale en regionale besturen als model van een preventief conserverende aanpak.

Rudy De Graef is erfgoedconsulent monumenten bij het agentschap Onroerend Erfgoed.

Detail afwerking
in conciërgewoning
(foto O. Pauwels)

- (1) Dit artikel is een herwerking van het oorspronkelijke artikel DE GRAEF R., *Dealing with a Modernist School*, dat werd opgenomen in het boek *Conservare l'architettura. Conservazione programmata per il patrimonio del XX secolo / Conserving Architecture of XX Century Architectural Heritage*, Milaan, 2009. Het artikel werd geschreven in het kader van de conferentie *Planned Conservation of XXth century architectural heritage: a review of policies and practices* die plaats vond op 30 en 31 oktober 2009 in Como, Italië. De organisatie van de conferentie was in handen van de stad Como, het departement *Building Environment Science & Technology* van de polytechnische universiteit van Milaan, de UNESCO Chair on Preventive Conservation, Maintenance and Monitoring of Monuments and Sites (KUL) en DOCOMOMO Italia. Op de conferentie werd voornamelijk gefocust op de preventieve conservatie van 20ste-eeuws erfgoed en meer bepaald op aspecten van onderhoud. In het oorspronkelijke artikel wordt dieper ingegaan op de wijze waarop de opdrachtgever, de provincie Antwerpen, van een ad hoc-aanpak evolueerde naar een systematische strategie voor dit monument.
Tot 2008 volgde de auteur de restauratie van de provinciale tuinbouwschool PITO in Mechelen op als projectleider bij het Provinciebestuur Antwerpen.
- (2) Het betreft hier de volledige kathedraal, uitgezonderd de noordelijke toren, die beheerd wordt door de stad Antwerpen.
- (3) *L'Architecture en Belgique. Les travaux de Jan B. Lauwers*, in *La cité*, 7, 1928, p. 86.
- (4) *Ibidem*, p. 85.
- (5) FLOUQUET P.L., *L'effort architectural moderne et la province*, sur J.-B. Lauwers, in *Bâtir, Revue mensuelle illustrée d'architecture, d'art et de décoration*, nr. 17, 1934, p. 666-668.
- (6) LAUREYS D. (ed.), *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Turnhout, 2004, p. 105.
- (7) *L'Architecture en Belgique. Les travaux de Jan B. Lauwers*, in *La cité*, 7, 1928, p. 85-98.
- (8) *Ibidem*, p. 86.
- (9) EEMAN M., KENNES H. en MONDELAERS L., *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Stad Mechelen, Binnenstad, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen 9N*, 1984, Brussel-Gent, p. 353.
- (10) *De Vlaamse Linie*, 1952, nr. 176.
- (11) Bescherminingsbesluiten zijn te raadplegen via de website <https://bescherminingen.onroenderfgoed.be/>. Het besluit in kwestie heeft nummer 3200.
- (12) De inventarisbeschrijving vermeldt: "Het gebouw is naar verluidt een identieke kopie van een landbouwschool in de omgeving van Karlsruhe in Duitsland." (bron: PLOMTEUX G., *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Antwerpen, Arrondissement Mechelen, Kanton Mechelen, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, nr. 13N2, Brussel-Turnhout, 1995). Deze informatie kon niet bevestigd worden.
- (13) VERDONCK A., *Vooronderzoek afwerkingslagen*, onuitg. rapport Examino cvba, 2007, p. 17-32.
- (14) Ook vandaag nog is het niet voor iedereen zo vanzelfsprekend dat het hier waardevol erfgoed betreft. Ook omgekeerd is dat vaak een probleem, het is niet omdat een gebouw niet beschermd is, dat het geen waardevol erfgoed kan zijn.
- (15) Het was voornamelijk Stef Binst (1961-2009) die vanuit een ruime ervaring in de monumentenzorg en binnen de dienst Infrastructuur van de provincie Antwerpen, wees op het belang van een aanpak die past in het kader van de preventieve conservatie.
- (16) In maart 2009 werd aan de KU Leuven, binnen het Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC), de Unesco Chair on Preventive Conservation, Monitoring and Maintenance of Monuments and Sites ingehuldigd met een tweedaags internationaal symposium. Unesco kende in 2012 een verlenging toe aan deze leerstoel tot 2016. De Leerstoel speelt in op een zeer specifieke en internationaal gewaardeerde benadering van preventieve conservatie die in Vlaanderen sinds ongeveer twintig jaar bestaat. Deze expertise is in de Leerstoel verankerd door de deelname van Monumentenwacht Vlaanderen. Prof. dr. Koenraad Van Balen is de huidige leerstoelhouder. [www.unesco.be, geraadpleegd op 20 februari 2014]
- (17) Met beschikbaar budget worden niet alleen de premies bedoeld, maar ook de financiering door de opdrachtgever.
- (18) De modernisten zagen hun gebouwen als machines. Le Corbusier schreef in 1923 "Une maison est une machine à habiter": LE CORBUSIER, *Vers une architecture* (reprint 1923), Collection Architectures Flammarion, Parijs, 1995.
- (19) In dit gebouw werd bijvoorbeeld oorspronkelijk een radiator- en leidingensysteem geïnstalleerd voor stoomverwarming, een zogenaamd paraplusstelsel. De oude radiatoren werden gereviseerd en geschikt gemaakt voor warmwaterverwarming.
- (20) BROSENS K. en DEPICKERE W., *PITO Mechelen. Bouwtechnisch onderzoek structuurelementen*, onuitg. rapport, 2007.
- (21) Een extensief groendak is een dak met een begroeiing die voornamelijk beperkt is tot mossen, vetplanten en kruiden. Deze daken vergen een beperkt onderhoud en ze zijn niet bedoeld als gebruiksruimte, vaak in tegenstelling tot intensieve groendaken of daktuinen. De belasting van extensieve groendaken is beperkt, waardoor ze meestal geen aangepaste dakconstructie vergen en vaak ook toepasbaar zijn bij bestaande gebouwen.
- (22) VERDONCK A., *op. cit.*, p. 52.

Summary

HALEN, AUGUST 12, 1914. A FORGOTTEN BATTLE IN A FORGOTTEN LANDSCAPE?

Nine days after the German invasion in Belgium and four days before the fall of the fortifications around Liège, a remarkable confrontation took place in Halen (province of Limburg) between the cavalry brigade of general von der Marwitz and the only cavalry division of the Belgian army, led by general De Witte.

The fact that the landscape in the region of Halen is very varied influenced the choice of the location as well as the course of the battle. The combat, better known as the “Battle of Silver Helmets”, lasted for an entire day and for a long time threatened to end as a disaster for the Belgians. A late intervention by the infantry turned the tide and by dusk the German army for the first time – retreated for a few kilometres. Dozens of dead and wounded soldiers as well as hundreds of dead horses were left behind on the battlefield.

Although the battle of Halen is only a footnote in Belgian war history, the location is not without importance. The small-scale independent victory of the Belgian army was at the same time one of the last great cavalry charges in European military history. This archaic 19th century way of warfare abruptly ended in Halen.

There are still several relics referring to this exceptional battle in the open landscape between Halen and Loksbergen: a military cemetery, a museum, different memorials, a farmstead, cleared and relocated Belgian and German military graveyards, mass graves for horses... Still, this war heritage actually is almost completely unprotected and thus vulnerable. Only the memorial on the Halen church square and the military cemetery are protected as monuments. The historical ‘Ijzerwinning’ farm, where heavy man-to-man fighting has taken place, was demolished in 2013 and replaced with a new building. The western part of the battlefield still consists of arable land, as it was on the eve of World War I. Only to a limited extent this original arable land has been changed into pastures or half-standard orchards. In regional planning, parts of this landscape are marked as agricultural land of significant landscape value.

It is probably only possible to manage this historical battlefield in a well-considered way and to prevent its further degradation, in close consultation with environmental planning. Parallel with this attempt to secure the heritage values and awaiting the first convincing results of such action, an effort should be made to use the classic protection by means of sectoral legislation: the new Flemish heritage decree. War memorials at Halen, which have not yet been listed for protection, could thus be protected as monuments. A classic landscape protection could be considered in order to protect at least the centre of the battlefield. Furthermore, the cleared or relocated military cemeteries are quite important, as well as the mass graves for horses. These locations should be marked in an archaeological inventory.

Before World War I got stuck in a trench warfare which was to last four years, a war of charges raged through Belgium. Very few physical traces have been preserved of those first weeks of the war. Moreover, this faint link between the Great War and the actual landscape is rapidly fading and about to disappear. Now more than ever the monumental, landscape and archaeological war heritage must be respected as a unique last witness which could keep the memory of the Great War alive. If we want to put our war past in a right perspective for future generations, it is crucial to take action in order to preserve and protect less tangible heritage such as the battlefield at Halen.

A FIELD HOSPITAL FROM WORLD WAR I ON THE DE LOVIE DOMAIN IN POPERINGE

The preliminary research for the restoration of this relic from World War I revealed a number of interesting data. This wooden extendable barrack is one of the rare preserved examples of field hospitals installed near the frontline by the Belgian army's medical service. Together with the so-called Chinese Gate this barrack was protected as a monument on September 7, 2009. Originally originating from the hospital site "het Doortje" in Houtem, the barrack and gate were transferred to the De Lovie domain following the hospital's closure in the 1930's. Besides the ad hoc hospitals near the front, the wounded were initially evacuated by train to a hospital near Calais, France and from there further on to England. During the winter 1914-1915 the Belgian army chose to nurse the sick and wounded closer to the front. Originally the wounded were accommodated in existing buildings or encampments, but soon large quantities of wooden barracks were ordered for the installation of field hospitals.

The Belgian Red Cross was the first to install the hospital l'Océan in De Panne. Following an inquiry for wooden barracks with three British firms, Harrods Stores Ltd. from London was selected. Almost simultaneously the Belgian army's medical service together with the Hamon brothers company from Paris developed a type of barrack with a typical raised skylight which, besides lighting was designed to provide ventilation. In April 1915 the first one was installed in the field hospital of Cabour in Adinkerke and later on the site of Doortje in Houtem.

Thanks to the many photographs and a series of plans we are quite well-documented regarding the field hospital barrack by the Hamon Company. The system consisted of a complete modular system of connecting modules of 2 meters long by 6 meters large. The barrack was delivered on site as a kit in pre-assembled elements. Remains of these wooden barracks are rare. Research revealed it was most likely a related type of barrack of the Hamon Company. The first phase of this planned restoration is a complete dismantlement of all the barrack's elements and the restoration thereof in the workshop, reusing existing material as much as possible. The radical standardization or modularity of the building system and the original production method as a dismountable kit are crucial aspects in the present restoration concept of the Hamon Company's barrack.

DEALING WITH A MODERNISTIC BUILDING: THE PROVINCIAL HORTICULTURAL SCHOOL IN MECHELEN

The Province governing Board of Antwerp owns and/or manages several monuments. Along with highlights such as the cathedral of Antwerp there are also some less known valuable buildings. One of these is the provincial horticultural school PITO in Mechelen: a modernistic building by architect Jan Lauwers, built from 1928 until 1934 and a listed monument since 1997. This edifice was altered in the course of the years and other constructions were built on the site in order to manage the modified modalities of education.

The last decades the old building had languished and much of its original character had gone lost. The building was maintained by means of ad-hoc interventions in response to specific problems. This approach led to a triple problem: apart from the increasing costs and the deterioration of the architectural qualities it did not prove to be sufficient to solve other, more urgent problems such as its limited accessibility, etc...

The Province chose for a more systematized treatment for its monuments. This idea was, among others, fed by the good experiences which were gained with a balanced long-range plan for the restoration of the Antwerp cathedral. In 2004 a bureau for architecture was appointed to design a phased plan for the restoration of Lauwers' building. From the outset, this master plan was meant to develop a comprehensive view on the buildings, their heritage values and their present day significance. Among many other issues, special attention was paid to the perpetuation of the original function in a modified society.

In 2005 the master plan was approved by the Province, together with the concept for three preliminary research-projects: identification of the original finishing, analysis of brick & mortar and condition of structural elements, and the concept for two urgent maintenance-projects: repair and accessibility of roofs and a test-restoration of one window. All results of these preliminary projects are used in the actual restoration dossiers and were necessary in order to cope with specific problems related to typical 20th century architectural heritage.

The restoration itself consists of three phases: apartment and workshops, classrooms and environmental layout.

Phase 1 is being executed right now. Phase 2 has been approved by the Province and submitted to the Flemish Community for approval and funding. Phase three will follow later.

In this case the approach of the Province evolved from an ad-hoc treatment towards a more systematic management, with some years of urgent interventions, research and restorations. At the same time, this campaign, which is being accompanied by the development of a maintenance plan, is conceived as a necessary episode in a long term perspective, based on preventive conservation and regular maintenance, thus optimizing the interval until the next major restoration will become inevitable. The entire project evolves in close consultation with all stakeholders, such as the users and the concerned civil services.

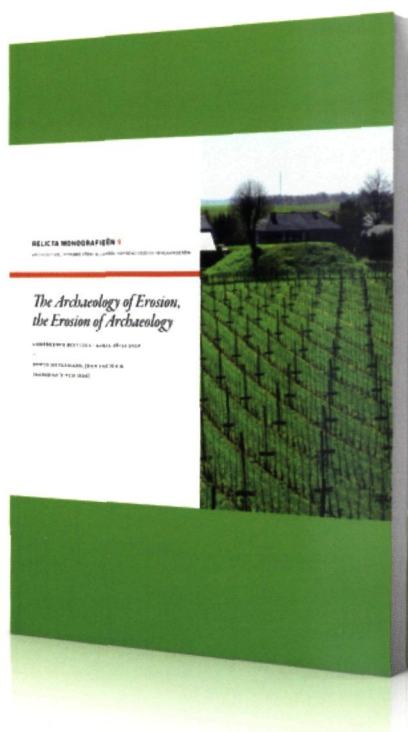
Therefore this case is an interesting example of an innovative practice for planned conservation of built heritage.

RELICTA MONOGRAFIEËN 9

Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen

The Archaeology of Erosion, the Erosion of Archaeology. Proceedings of the Brussels Conference, 2008

Relicta Monografie 9 bundelt een selectie van papers gepresenteerd op het congres 'The Archaeology of Erosion, the Erosion of Archaeology', gehouden in Brussel van 28 tot 30 april 2008.

Het congres 'The Archaeology of Erosion, the Erosion of Archaeology' had in de eerste plaats aandacht voor een brede variatie aan onderzoeksdisciplines (archeologie, bodemkunde, geomorfologie...) en onderwerpen gerelateerd aan landschappelijke tafonomische processen en de 'bewaringstoestand' van het archeologisch erfgoed. De tweeledige titel bevat eveneens een tweeledige focus. Enerzijds werd de nadruk gelegd op de enorme impact van het huidige landgebruik op het bodemarchief, en methoden en technieken om dit in kaart te brengen. Anderzijds lag de focus op de studie van (pre-) historische erosie- en sedimentatieprocessen, als vormgevers van het huidige bodemarchief, en als resultanten van menselijke activiteiten.

In Relicta Monografie 9 komt dan ook, binnen de grenzen van deze twee aandachtspunten, een brede variatie aan thema's en methodes aan bod, onder meer het beheer van aarden monumenten, erosiemodellering, geologie, *remote sensing*-technieken, 'ploeglaag-archeologie' en archeologie in alluviale gebieden. Het belangrijkste is de aandacht die het boek vestigt op de 'sluimerende' degradatieprocessen, waar binnen de huidige preventieve archeologie doorgaans weinig aandacht aan kan worden besteed.

TECHNISCHE GEGEVENS

UITGEVER

ONROEREND ERFGOED

FORMAAT

A4

PUBLICATIEDATUM

MEI 2014

PAGINA'S

190

ISBN

ISBN 9789075230390

ISSN 2030-9910

AFWERKING

VIERKLEURENDRIUK,
PAPERBACK

VOLUME NR. 9

BESTELADRES

Via het bestelloket van de Vlaamse Overheid

<http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties>

of

Vlaamse overheid-agentschap Onroerend Erfgoed

Koning Albert II-laan bus 5, 1210 Brussel

Tel. 02 553 16 13 - Fax 02 553 16 55

E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Prijs: 25 euro + verzendingskosten

Online te raadplegen via OAR, het Open Archief van OE-publicaties

<https://oar.onroerenderfgoed.be>

